

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 27.01.2020

Kabul Tarihi: 04.03.2020

SURİYE’NİN KUZEYİNDEKİ TÜRKMEN YERLEŞMELERİNİN TARİHİ ALTYAPISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR - Süleyman PEKİN*****

Öz

M.Ö. 5-6 binlerden beri yerleşim yerlerinin olduğu Suriye'nin kuzey topraklarında Sümer, Ebla, Asur, Akad, Yamhad, Hurri, Hitit, Fenike, Babil, Pers, İskender, Roma, Bizans egemenlikleri yaşanmıştır. Halife Ömer döneminde İslam hakimiyetine katılan bölge 14 asırdır bu hususiyetini korumaktadır. Emeviler devrinde İmparatorluk merkezi olan Suriye Abbasiler devrinde bu özelliğini kaybetmiştir. Emevilerin kısmen, Abbasilerin ise ordu ve devlet idaresinde tamamen yararlandığı Türklere Tolunoğlu Ahmet ve İhşit Muhammed gibileri Suriye'nin bu bölgeye de hâkim olan devletler kurmuşlardır. Onlardan başka bu diyar Hamdanî, Fatmî ve Mirdasî gibi hanedanlıkların da mücadele alanı olmuştur.

Bugünkü Türkmen yerleşimlerinin tarihî altyapısına zemin teşkil eden ilk Türk toplu girişi Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir. Çoğunlukla Müslüman Oğuzların oluşturduğu bu kitlelere Türkmen denilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin alt kolları olan Suriye-Filistin ve Anadolu Selçukluları ile ardılları sayılan Artuklular, Zengiler, Eyyübîler de Selçuklu devlet geleneğini sürdürmüşlerdir. Sonrasında Cengiz Han baskısından dolayı Ortadoğu'ya yönelik yeni bir göç dalgası yaşanmış ve Türkmenlerin öncülüğündeki bu göçe zamanla bu bölgede devletleşen Moğollar da katılmıştır. İstikrara ancak Memlüklerin kurduğu 2,5 asırlık düzen ile kavuşan Suriye'nin kuzeyi bu dönemde Dulkadiroğlu, Ramazanoğlu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi beylik ve devletlerinin mücadelesine sahne olmuştur.

I. Selim zamanında Osmanlı hakimiyetiyle tanışan Suriye asırlar boyu Şam (Güney) ve Halep (Kuzey) merkezli bir idarî mekanizmayla yönetilmiştir. Uzun bir huzur devrinin ardından Devletin iskân politikası gereği konar-göçer Türkmen aşiretlerinin Rakka düzlüklerine yerleştirilmesi, bozulan ekonominin bölgeye olumsuz yansımaları, salgın hastalıklar ve tabii afetler gibi durumların üstüne bir de Avrupalı devletlerin ve misyonerlerin yöreyle ilgili hesapları da eklenince etkileri günümüzde bile hissedilen kaotik bir döneme geçilmiş oldu.

* Bu makale "Suriye, Lübnan ve Filistin'deki Türkmen Yerleşim Yerlerinin Tarihî Altyapısı ve Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

*** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

Yükselen Arap ayrılıkçılığı alınan tüm tedbirlere rağmen engellenememiştir ve I. Dünya Savaşı'yla birlikte bu toprakların elimizden çıkmasına sebep olmuştur.

Anahtar kelimeler: Kuzey Suriye, Türkmen, Halep, Memluklu, Osmanlı.

Turkmen Settlements In The North Of Syria An Evaluation On The Historical Infrastructure **Abstract**

Sumerian, Ebla, Assyrian, Akad, Yamhad, Hurri, Hittite, Phoenician, Babylon, Persia, Alexander, Rome, Byzantine sovereignties took place in the northern lands of Syria, where there have been settlements since 5-6 thousand BC. The region, which joined the Islamic rule during the Caliph Omar period, has maintained this feature for 14 centuries. Syria, which was the Imperial center during the Umayyad period, lost this feature during the Abbasid period. The Turks, such as Tolunoglu Ahmet and İhsit Muhammed, who were partially benefited by the Umayyads and the Abbasids in the army and state administration, also established states that dominated this region. Apart from them, this land has also been a battleground for dynasties such as Hamdani, Fatmi and Mirdasi.

The first Turkish mass entrance, which served as a basis for the historical infrastructure of today's Turkmen settlements, took place during the Seljuk period. These masses, mostly formed by Muslim Oghuzes, were called Turkmen. The Syrian-Palestinian and Anatolian Seljuks, who are the lower branches of the Great Seljuk State, and Artuklular, Zengiler, Eyyubîs, who are considered their successors, also continued the Seljuk state tradition. Later, due to the pressure of Cengiz Han, a new wave of immigration to the Middle East occurred and the Mongols, which were nationalized in this region, joined this immigration led by the Turkmen. The north of Syria, which gained stability with the order of 2.5 centuries established by the Mamluks, witnessed the struggle of its principalities and states such as Dulkadirids, Ramazanids, Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu.

Having met with Ottoman rule during the reign of Selim I, Syria was ruled by an administrative mechanism based in Damascus (South) and Aleppo (North) for centuries. After a long period of peace, as a result of the State's settlement policy, the settlement of the nomadic Turkmen tribes on the Raqqah plains, the negative reflections of the deteriorating economy on the region, epidemics and natural disasters, and the effects of the European States and Missionaries on the local area, the effects of which were felt even in a chaotic period. it was over. The rising Arab separatism could not be prevented despite all measures taken and caused these lands to disappear with the First World War.

Keywords: Northern Syria, Turkmen, Aleppo, Mamluks, Ottoman.

Giriş

Son 9 yıldır hem Suriye coğrafyasıyla kendi 7 coğrafi bölgemiz kadar haşır neşir olduk hem de milyonlarca Suriyeli ile nerdeyse yekvücut olduk. Kültürel coğrafyamızın doğal uzantısı olan topraklarda nasıl bir tarihî akış olduğu ve bunun bizim tarihimizle ne kadar paydaşlık içerdiği hususu bundan sonraki dış ve iç politikalarımızın belirlenmesi için de önem arz etmektedir. Neticede Türkiye için en uzun kara sınırı (911 km.) ve en fazla sınır kapısı (13 adet) anlamına gelen Suriye ile nehirlerimiz ve dağlarımızdan mutfak ve müzik kültürümüze kadar bolca ortak yanımız var. Dolayısıyla bu tip çalışmalar aynı zamanda bu ortak yönleri de pekiştirici bir mana taşımaktadır.

Hâl-i hazırda farklı güçlerin ve devletlerin kontrolünde olan Suriye'nin kuzeyi adeta bir mozaik bulmaca ya da yap-boz görünümündedir. Bölgenin

kuzey ve doğu kesimleri PKK uzantılı YPG / SDF¹ yani ABD destekli Suriye Demokratik Güçlerinin kontrolünde ve burada kantonlardan oluşan otonom / özerk bir devlet kurma çalışmaları sürdürülmekte; bölgenin kuzeyinde Türkiye sınırına paralel sayılabilecek bir şekilde biri sınırın batısında ve Fırat Kalkanı ile Zeytin Dalı Harekatları'yla Türkiye denetimine giren Afrin-Bap-Çobanbey-Cerablus hattı, diğeri de orta kısımda ve Barış Pınarı Harekatı'yla TSK denetimi altına alınan Tel Abyad-Resulayn hattı olmak üzere iki ayrı Güvenli Bölge bulunmakta; İdlip ve çevresinde ise HTŞ ile ÖSO² gibi militan guruplar Türkiye ile Rusya'nın gözlem noktaları içerisinde yarı bağımsız hareket etmekte ve fakat son zamanlarda Rejim Güçleri'nin saldırılarıyla zor duruma düşmekte; kalan arazinin başta Halep ve Lazkiye illeri ile Kamışlı ve Haseke ilçe merkezlerinde Esad Rejimi'nin hakimiyeti sürmektedir.³ Hatta bazı yerleşim yerlerinde Türk ve Amerikan, bazı yerleşim yerlerinde Türk ve Rus, bazı yerleşim yerlerinde ABD ile YPG-SDG, bazı yerleşim yerlerinde de Esad Rejimi Güçleri ile Suriye Demokratik Güçleri ortak devriyeler atmaktadırlar.

Bu güncel girizgâh akabinde bölgenin geleceğinin aslında tarihi derinliğiyle irtibatlı olduğunu söylemek gerekir. Bu tarihsel altyapıyı Türkmen yerleşim yerlerini özne alarak irdelemek de bu gelecek planlamasında muhtemelen bir veri teşkil edecektir. En azından Türkmen, Türkiye ve Kuzey Suriye ya da Suriye'nin kuzeyi tanımlamalarının korelasyonu/bağıntısı hakkında fikir verecek çalışmalara olan ihtiyaç gün geçtikçe daha da artar bir hâl almaktadır.

Suriye'nin Kuzeyi ve Bölge Türkmenlerinin Tarihçesi

A- İlk Dönemler ve Hâkim Güçler

Suriye topraklarında M.Ö. 5-6 binlerden itibaren yerleşimlerin olduğu bilinmekte, M.Ö. 3 binlerden itibaren de Suriye'nin kuzeyi Sümerler gibi Mezopotamya eksenli uygarlıkların yerleşme alanlarından biri olmuştur. Kuzeybatı Mezopotamya olarak bilinen Kuzey Suriye'nin ilk özgün devleti bugünkü İdlip ile ilçesi Maarret'ün-Nu'man arasındaki Tel Mardık'ta M.Ö. 2350-2400'lerde bir kent devleti olarak kurulan Ebla Krallığı'dır. Sonrasında Assur ve Akkad denetiminde kalan Kuzey Suriye'de M.Ö. 1600'lerde bu kez Halep merkezli

¹ Terör örgütü PKK (Partiya Karkeren Kurdistan / Kürdistan İşçi Partisi) 2003 yılında Suriye'de PYD (Partiya Yekitiya Demokrat / Demokratik Birlik Partisi) adıyla örgütlendi. Ardından YPG (Yekineyen Parastina Gel / Halk Savunma Birimleri) adlı silahlı bir örgüt kurarak PYD'yi dış dünyaya siyasal bir hareket gibi sunmaya çalıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nin büyük desteğiyle oluşturulan SDF/SDG de (Syrian Democratic Forces / Suriye Demokratik Güçleri) PYD/YPG öncülüğünde Suriye'nin kuzey ve doğusunda emperyalizmin maşalığını yapan, 'Demokratik' sözcüğüyle kamufla olmaya çalışan bir terör koalisyonudur.

² Tam adı Heyet-i Tahrir-üş-Şam (Şam Kurtuluş Heyeti) olan ve el-Kaide ile el-Nusra gibi aşırı dinci terör guruplarının devamıdır. Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) ise Esad Rejimi'ne muhalif silahlı bir teşekküldür. Uluslararası desteğe sahip olup Türkiye'den de himaye görmektedir. ÖSO içerisindeki guruplardan Türkiye'nin öncülüğünde oluşturulan ve Türkmen ile Sünni Arap ağırlıklı Suriye Millî Ordusu (SMO) da bulunmaktadır.

³ Bu konuda ayrıntılar için bkz.: Abdulhalik Bakır - Süleyman Pekin, "Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşimlerinin Çağdaş Tarihi ve Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 123, Sayı: 242, Eylül-Ekim 2019, s. 90-92 ve 104-110.

Yamhad Krallığı kurulacak, akabinde de Hurri ve uzun süreli Hitit, Mısır hâkimiyeti yaşanacaktır.⁴

Milattan önceki milenyumda kuzeyden ve güneyden göçlerle Suriye'nin kuzeyinin siyasi yapısı değişmiş ve Fenikeliler, Kenanlılar, Aramlılar, Babilliler gibi topluluklar etkin olmuş; ardından da üç büyük imparatorluk -sırasıyla Pers, İskender ve Roma İmparatorlukları- bölgenin kesin hâkimi olmuşlardır. Bu sonuncusu ise Roma, Doğu Roma, Bizans adlarıyla M.Ö. 64-65'ten M.S. 634'e dek 7 asır bölgeyi hem birçok zorluğa ve hem de büyük mücadelelere rağmen elinde tutmuştur.⁵

Biri kendi topraklarında, diğeri de komşu topraklarda olmak üzere iki büyük peygamberin doğumuna ve ölümüne mücadelesine şahit olmuş; ilkinin dinini 3 asır onunla mücadele edip Hristiyanlık adı altında onu yeni bir şekle soktuktan sonra benimsemiş ve fakat ikincisinin dini olan İslamiyet henüz Peygamberinin vefatının üzerinden daha 2 yıl geçmişken ömrünün ortalarında bulunan o kadim devletin elinden Suriye coğrafyasını çekip almasını bilmiştir. Ki bundan öte Arap-İslam dönemidir.

B- Arap ve İslam Hâkimiyeti Dönemi

Suriye coğrafyasına Arap yerleşimi, Deniz Kavimleri / Levant Göçleri sırasında Fenike, Babil, Kenanî, Aramî, İbrani, Amurî gibi Samî toplulukların yöreye konuşlanmasıyla başlatılır (M.Ö. 6-7. yy'lar). Uzun zaman kabileler halinde egemen güçlerin hâkimiyetinde yaşayan Araplar çok seyrek devletleşebildiler. Bilhassa Suriye'de bu çok daha zor oldu ve Orta Suriye'deki Emesanlılar (M.Ö. 64 - M.S. 300) ile Güney Suriye'deki Gassanlılar (220-636) dışında İslam'ın doğuşuna kadar tarihî açıdan varlık gösterdikleri pek söylenemez. Hazreti Muhammed zamanında Mute gibi Bizans sınırındaki savaşlarda Müslümanların karşısında yer alanlar çoktandır Hristiyanlığı kabul etmiş Gassanî Araplarıydı.⁶

Halife Ömer devrindeki Ecnadeyn (634) ve Yermük (636) Savaşları Kudüs ve Şam bölgelerinin, 637'deki Halep Kuşatması ve Demirköprü Savaşı da Suriye'nin kuzeyinin İslam Devleti hükümlerine geçmesiyle sonuçlanmıştır. Rakka yakınlarındaki Sıffin Savaşı'nda (657) IV. Halife Hz. Ali ile Dımaşk Valisi Muaviye yenilemeyince Suriye (Şam) ve Irak (Küfe) merkezli iki halifelik ortaya çıktı. Şam Valisi, 661'de Emevîler olarak bilinen kendi hanedanının devletini kurdu. Böylelikle Suriye coğrafyası tarihinde ilk defa Marmara De-

⁴ Ahmet E. Dağ, *Suriye (Bilad-i Şam'ın Hazin Öyküsü)*, İHH Yayınları, İstanbul 2004, s. 19-20; Metin Erendor, *Suriye ve Türkmenler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2016, s. 39-42; Ali Bademci, *Suriye'de Türkmenler ve Bayır-Bucak*, 2. bs., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014, s. 20-21.

⁵ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, (Haz.: Cengiz Eroğlu vd.), ORSAM Kitapları, Ankara 2012, s. 76-77; Erendor, *a.g.e.*, s. 43-46; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 20; Ahmet E. Dağ, "Halep Türkmenleri (1918-2008)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi*, İstanbul 2010, s. 2.

⁶ Adnan Demircan, "Sâmiler", *DİA*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, s. 75-76; Ahmet Ağrakça, "Gassâniler", *DİA*, C: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 397-398; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev.: Mehmet Harmanacı), Agora Kitaplığı, İstanbul 2004, s. 4-5; Bademci, *a.g.e.*, s. 26-27; Erendor, *a.g.e.*, s. 43-45.

nizi'nden Hindistan Körfezi'ne ve Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya değin büyük bir imparatorluk merkezi oldu.⁷

İrkçı - kabileci tutumları nedeniyle Abbasi + Mevali işbirliğiyle yıkılan Emevilerden sonra Suriye sıklet merkezi olma özelliğini yitirmiştir. 90 yıllık bu dönemde Türkler ve Araplar hem Orta Asya hem Kafkasya'da sürekli mücadele halinde bulduklarından Suriye topraklarına doğru herhangi bir Türkmen yerleşimi mümkün olmamıştır. Dönem itibariyle sadece Buhara Hükümdarı Kabaç Hatun'un Emevilerin Horasan Valisi Ubeydullah bin Ziyad'la yaptığı anlaşma gereği Güney Irak'a (Basra) yerleştirilen Buharalılar (2 bin ya da 4 bin) söz konusudur.⁸ Oysa bir Türk komutanın (Ebu Müslim) başlattığı bir isyanla 750'de kurulan Abbasi iktidarında Türkler / Türkmenler gerek devlet kademelerinde gerekse de Irak ve Suriye topraklarındaki yerleşim yerlerinde varlıklarından çokça söz ettirdiler.

Abbasilerin ilk yıllarında Çinlilerle yapılan Talas / Ahlat Savaşı (751), sonrasında stratejik bir Türk - Arap ortaklığına sebep olmuş ve bu da hem Orta Asya'nın İslamlaşması hem Türklerin Ortadoğu coğrafyasında etkin bir rol oynamasıyla birlikte dünya tarihinin farklı bir seyir göstermesini tetiklemiştir. Halife Mansur (754-775), Mehdi (775-785), Harun Reşid (786-809) ve özellikle Memun (813-833) ile Mutasım (833-842) dönemleri Türk nüfuzunun ordu ve devlet bürokrasisi üzerinde gelenekselleşmeye başladığı dönemlerdir. Bilhas-sa Mutasım'ın imtiyazlı Türk askerleri için hususen kurduğu Samarra şehrini başkent yapmasıyla birlikte Abbasi Devleti'nin idaresi de kimi zaman dolaylı, kimi zaman doğrudan yöntemlerle Türklere geçmişti ki 56 yıllık bu evreye Samarra Dönemi (836-892) denir.⁹

Bu dönem aynı zamanda yöreye ciddi miktarlarda Türkmen yerleşimin başladığı ve yörede Tolunoğulları (868-905), Akşitler (935-969) gibi Müslüman-Türk devletlerinin Selçuklu müjdecisi olarak fidanlaştığı dönemdir. Suriye'nin kuzeyine dönersek Abbasi İmparatorluğu'nun otoritesinin zayıfladığı ve yerel hanedanlıkların öne çıktığı demlerde Hamdanî (944-1004), Fatımî (977-1075), Mirdasî (1024-1080) gibi Arap ağırlıklı devlet organizasyonlarının öne çıktığı görülür. Bu meyanda Halep bölgesi için Hamdanilerin İhşidilerle (Akşitler) mücadelesi; Fatımilerin Mirdasilerle, Karmatilerle ve Selçuklu Komutanlarıyla; Mirdasilerin de Bizanslılarla, Fatımilerle ve Türkmen emirlerle

⁷ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebü Süfyân", *DİA*, C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, s. 332-334; Erendor, *a.g.e.*, s. 46-48; Bademci, *a.g.e.*, s. 28-29; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 20; www.wiki-zero.com/tr/Arap-Bizans-savaşları, (Erişim: 03.02.2019).

⁸ Salih Yılmaz, "Türklerin Araplarla İlk Münasebetleri ve Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci", *Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Yunus Emre Enstitüsü, (Ürdün Üniversitesi), Amman 2014, s. 442-445; İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 317-321; Erendor, *a.g.e.*, s. 48-49; Bademci, *a.g.e.*, s. 35-37.

⁹ Ayşe D. Kuşçu, "Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti", *Akademik Ortadoğu*, C: I, S: 1, 2006, s. 116-117; Serap Altun, "Halep'te Türkmen Yerleşimleri: Tarihi, Gelenekleri ve Günlük Yaşamları", *Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2010, s. 19-20; Mustafa Demirci, "Sâmerrâ", *DİA*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, s. 70-71; Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994, s. 18-21; Erendor, *a.g.e.*, s. 49-51; Yılmaz, *a.g.b.*, s. 446-447; Bademci, *a.g.e.*, s. 39-40.

mücadelesi Suriye'nin kuzeyinin kaderini belirlemiştir.¹⁰ Zaman zaman Türk / Türkmen otoritesinin de şekillendiği bu mücadeleler sonraki 8 asırlık Türk hâkimiyetinin de ipuçlarını verecektir.

C- Türk Hâkimiyeti ve Türkmen Yerleşimi Dönemi

Öncüller ve Ön Devletler

Çok eski uygarlıkları saymazsak Suriye'nin kuzey havalisinde Oğuz-Türkmen yerleşimleri Abbasilerin İslam Devleti'ni devralmasından sonra 9. yy'da başladı diyebiliriz eğer Emeviler devrinde 642 ile 707 yılları arasında kapsayan Türkistan ve Azerbaycan fetihlerindeki Türk savaş esirlerini saymazsak. Örneğin; Emevî Halifesi Abdülmelik zamanında Dimaşklı bir yalancı peygamberrin ortadan kaldırılması (698) için Maverâünnehir'deki Fergana'dan muhafız birliği olarak Şam'a getirilen Türk askerleri gibi. Abbasiler ise Türklerden hem o devrin lejyoneri sayılan memluk / gulâm olarak fazlasıyla yararlandılar hem de Afşin, Aşnas, İnak, Boğa, Tolun, Cuf, Tüzün, Muhammed b. Süleyman ve Hammad, Mübarek, Beşir, Fereç, Tulga, Züheyr, Şakir et-Türkiler gibi ordu komutanları ile Bermekoğlu Yahya, Ubeydullah b. Yahya, Feth b. Hakan, Bayık Beg, Yahya Hursî, Müzahim, Urhuz, Vasıf, Suloğlu İbrahim, Yarcuh, Bermekoğlu Halid, Emacur, Kavus, Yezid b. Abdullah, Musa b. Otamış, İshak b. Kündacık, Beckem, Alptekin gibi devlet adamları çıkardılar.¹¹

Hicri 3. asrın (M. 9. yy.) başı ve ortaları Türkmen yerleşimi ve devletleşimi için özel bir zaman dilimidir. Halife Mutasım'ın Türkler için hususi bir şehir olarak kurduğu (836) ve başkent yaparak büyüttüğü Samarra¹² şehri özel kuvvetler olarak binlerce, onbinlerce Türk askerine ev sahipliği yaptı. Devrin kaynakları bu konuda 4 binden 200 bine kadar¹³ çok farklı rakamlar vermektedirler. Dönemin süper gücü Abbasi İmparatorluğu'nun merkezinde halife seçtirme hatta onlardan 'sultan' ünvanını alabilmeye değin artan Türk nüfuzu Orta ve Batı Asya'daki Türk topluluklarının guruplar halinde İslam topraklarına akmasına sebep olacaktır. Türkmen (Müslüman Oğuz) ağırlıklı bu guruplar Abbasilerce Avâsım¹⁴ (Kuzey Suriye) ve Sügür¹⁵ (Güneydoğu Anadolu) gibi Bizans sınır/uç bölgelerine yerleştirileceklerdir.¹⁶

¹⁰ Ahmet E. Dağ, *Emeviler'den Arap Baharna Halep Türkmenleri*, ORDAF Taşmekeç Yayın Atölyesi, İstanbul 2015, s. 12; Talib Yazıcı, "Halep", *DİA*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, s. 247-248; Erendor, *a.g.e.*, s. 50-54; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 22; Altun, *a.g.t.*, s. 20; Ömer O. Umar, "Suriye Türkleri", (*Çevrimiçi*) www.suriyeliturkmenler.com/suriye-turkleri/, 04.06.2019.

¹¹ Pamukçu, *a.g.e.*, s. 16 ve 35-62; Ömer O. Umar, "Suriye Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C: XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 594; Altun, *a.g.t.*, s. 19; Yılmaz, *a.g.b.*, s. 447; Kuşçu, "a.g.m.", s. 117.

¹² Bağdat'la Tikrit arasında olup bugünkü nüfusu 200 bin civarındadır. Bağdat'a 120, Musul'a 280 ve Deyr-i Zor'a uzaklığı 500 kilometredir (*Çevrimiçi*) [https://ar.m.wikipedia.org/wiki/wikipedia.org/maps/dir/Samarra,+Irak/](https://ar.m.wikipedia.org/wiki/wikipedia.org/wiki/wikipedia.org/maps/dir/Samarra,+Irak/), 04.06.2019.

¹³ Daha çok Fergana, Uşrusana (Ura-Tepe ve Cizek), Şaş (Taşkent), Buhara ve Soğd (Semerkant) Türklerinden olan bu askerleri Mesudî 4 bin, Yakut el-Hamevî 70 bin, İbni Tagrıberdî 80 bin, Taberî ise 200 bin olarak kabul etmektedir. Bkz.: Osman G. Özgüdenli, "Maverâünnehir", Türkiye Diyanet Vakfı, *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 177-180; Pamukçu, *a.g.e.*, s. 20; Aydın Usta, "Üsrüşene", *DİA*, C: XLII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s. 391-392.

¹⁴ Detaylar için merhum Hocamız Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın *DİA*'daki "Avâsım" maddesine bakabilirsiniz (C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 111-112).

¹⁵ Ayrıntılar için bkz.: Casim Avcı, "Sügür", *DİA*, C: XXXVII, İstanbul 2009, s. 473-474.

¹⁶ Pamukçu, *a.g.e.*, s. 19-55; Altun, *a.g.t.*, s. 19-20; Yılmaz, *a.g.b.*, s. 447; Kuşçu, "a.g.m.", s. 117.

Buharalı ve bir Türkmen kabul edilen Tolun ya da Dolun 815 yılında Halifelik merkezi emrine gönderilen hususi Türklerdendi. Onun 835'te Bağdat'ta doğan ve iyi bir eğitim alan oğlu Ahmet'in 868'de üvey babası Bayık Bey'in yerine vekâleten Fustat'a (Kahire) Vali olması bir Devletin doğmasına yol açtı. 870'de üvey babasının, 873'te İskenderiye Valisi ve aynı zamanda kayınpederi Yarcuh et-Türki'nin vefatıyla bütün Mısır'ın hâkimi oldu. Suriye Valisi Emâcur et-Türki'nin ölümünden sonra ise Dımaşk/Şam, Remle, Hama, Humus ve Halep'i kendine bağladı (878) ve kendi adına para bastırarak 905'e dek 3 kuşak devam edecek Tolunileri kurdu. İlk Müslüman-Türk devleti olarak futbol diliyle deplasman sayılacak topraklarda kurulan Tolunoğulları ordu ve donanması olan, başta Mısır olmak üzere Filistin, Suriye ve Lübnan'a parlak bir devir yaşatan, ilimden endüstriye-mimariden ekonomiye kalıcı izler bırakan bir devlettir.¹⁷ Fakat mezkûr topraklarda Türk / Türkmen yerleşiminin de az veya çok etkisini de gözden ırak tutmamak lazım.

Tolunoğlu Ahmet'in ilginç bir sonla hayatını kaybetmesinden (884) yararlanan Abbasi Hanedanı başta Halep, Hama, Humus ve Dımaşk, yani bütün Suriye'yi ele geçirdiyse de oğul Humareveyh akıllıca politikalarla hem buraları geri aldı hem de daha fazlasına göz koydu. Bu hükümdar önce Musul'a kadar sınırlarını genişletti, sonrasında Halife'yle dünürlük yoluyla anlaşarak el-Cezire ve Güneydoğu Anadolu'yu dahi kapsama alanına aldı. Geniş sınırları ve ihtişamı ile Kanuni'nin küçük bir kopyası sayabileceğimiz Humareveyh devri aynı zamanda süs ve israf nedeniyle çöküşün de başlangıcıdır. Oğulları Ceyş ve Harun dönemlerinde önce hazine çöktü, ardından Suriye toprakları kaybedildi. Son olarak kardeşi Şeyban'ın iktidarının ilk aylarında tüm Mısır tekrar Abbasilerin emrine girdi. Ve fakat Tolunlular bir yönüyle Mısır'da Firavunlular devrinden bu yana Nil merkezli bir devletin kurulmasına diğer yönden de Kuzey Afrika'ya hem bağımsız bir Türk devleti hem de günümüze kadar ulaşan mimari eserler bırakmak suretiyle tarihe geçmişlerdir.¹⁸

30 küsur yıl sonra tarih tekerrür etti ve Abbasilerin Türk kumandanlarından Tuğç'un (Tuğaç/Toğuç) oğlu Ebubekir Muhammed sırasıyla Hama (919), Remle (928), Dımaşk (931) Valilikleri yaptıktan sonra 935'de getirildiği Mısır Genel Valiliği esnasında otorite boşluğundan faydalanarak bağımsız bir yapı kurdu. Abbasi halifesinin de tanıyarak vermek zorunda kaldığı (939) ve eski bir Türk hükümdarlık unvanı olan İhşid ya da Akşid adıyla devletleştiler. Sonrasında tıpkı Tolunoğulları gibi Suriye'ye yönelinerek bütün ülke alındı, birkaç yıl sonra ise kuzeyini Hamdaniler ve güneyini de İhşidiler yönetecek şekilde anlaşma yapıldı (946). E.Muhammed zamanında Hicaz'a, Vezir Kâfur

¹⁷ Bademci, *a.g.e.*, s. 40-41; Pamukçu, *a.g.e.*, s. 55; Erendor, *a.g.e.*, s. 50-51; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, C: XLI, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s. 233-236; Kuşçu, "a.g.m.", s. 117-118; Hakkı D. Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, s. 141-143; Umar, "a.g.m.", s. 594; Altun, *a.g.t.*, s. 20.

¹⁸ Erendor, *a.g.e.*, s. 62-64; Bademci, *a.g.e.*, s. 42-43; Ahmet Ağrakça, "Hümaraveyh b. Ahmed b. Tolun", *DİA*, C: XVIII, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 348-349; Kuşçu, "a.g.m.", s. 118; Özkuyumcu, "a.g.md.", s. 235-226.

zamanında ise Libya içlerine dek uzanan İhşitliler küçük yaştaki hükümdarlar ve taht kavgaları yüzünden kısa zamanda dağıldı (969).¹⁹

Arap asıllı Hamdanilerin Halep Kolu Seyf'üd-Devle Ali idaresinde 944'lerde Suriye'nin kuzeyini almalarıyla kuruldu ve İhşidilerle anlaşmadan sonra da Bizans'la, Fatimilerle mücadele halinde varlığını Güneydoğu Anadolu'ya doğru genişleterek sürdürdü. 1004'e dek 70 yıl Halep ve civarını yöneten Şii (Arap Alevisi) Hamdaniler devrinde Tigin, Neca, Karguveyh, Ruktaş, Tunç el-Yamakî, Taki, Yaruқтаş, Bekçur, Baz el-Kürdî gibi Türk komutan ve idareciler tıpkı Abbasilerde olduğu gibi bu alt devlette de nüfuz sahibiydiler. Yanı sıra Türkmen ve Kürt kabileleri de bugünkü kuzey sınır bölgelerinde meskündular. Günümüzdeki Nusayriliğin köklerini oluşturduğu kabul edilen Hamdanlılar; Farabî, Ebu'l-Ferec, Mütenebbi gibi meşhur âlim ve edipleri himaye ettikten ve Halep'i sosyo-ekonomik bir merkez haline getirdikten sonra yerlerini bir başka Şii hanedan olan Fatimilere bıraktılar.²⁰

10. yüzyıl başında Kuzey Afrika'da kurulan Fatimiler zamanla doğuya kayarak Mısır, Filistin ve Suriye topraklarına hâkim oldular. İhşitlilerden Mısır'ı aldıktan 2 yıl sonra Suriye'ye yöneltilerse (971) de Türk birliklerinin direnişiyile karşılaştılar. Ancak Dımaşk'ta (Şam) bağımsız bir beylik kuran Emir Alptekin'i 977'de²¹ mağlup ederek Halep ve kuzey bölgeleri de dâhil olmak üzere tüm Suriye'yi denetimleri altına alabildiler. Fatimî Halifesi Aziz Billah, Halep'ten binlerce Türkmen savaşıçıyı Kahire'ye getirterek ordusunu onlara emanet etti. Daha sonra bunlardan Bultekin, Mencütekin, Yınal, Yaruhtekin gibi komutanlar yerel beylere ve isyancılara karşı gönderildi. Yine bu dönemde (10. yy'ın son çeyreği) Begtekin, Bekçur, Mengütekin, Sebüktekin gibi kim-seler Şam, Halep ve genel Suriye Valilikleri yapmışlardır.²²

Fatimiler Halep havalisini vergi karşılığında uzun zaman Hamdanilere tahsis ettilerse de zaman zaman çatıştılar ve son olarak Bizanslılarla işbirliği yapmalarından dolayı 1014'te şehri tekrar hâkimiyetlerine aldılar. Bundan 10 yıl sonrasında ise Salih b. Mirdas bölgedeki karışık ortamdan istifade ederek Halep'i ele geçirerek Mirdasi Hanedanı'nı kurdu ve diğer Suriye, Filistin topraklarını alarak sınırlarını genişletti. Fatimilerin Türk komutanlarından Anuş Tegin önce 1028'de, ardından 1038'de Mirdasileri yendiyse de 1060 ve 1065'te kay-

¹⁹ Erendor, *a.g.e.*, s. 64-66; Bademci, *a.g.e.*, s. 44-45; Ahmet Ağrakça, "İhşidiler", *DİA*, C: XXI, İstanbul 2000, s. 551-553; Kuşçu, "a.g.m.", s. 118-119; Umar, "a.g.m.", s. 594.

²⁰ Ömer Tokuş, "Hamdaniler (Siyasi, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat)", *Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Şanlıurfa 2006, s. 65-133; Nasuhi Ü. Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, s. 446-447; Umar, *a.y.* ve (Çevrimiçi) <https://ar.m.wikipedia.org/wiki/>, 06.06.2019.

²¹ İsmi bazı kaynaklarda Aftegin diye geçer, Dımaşk'a Fatimilerin giriş tarihi olarak ise 982-983 / H. 372 diyenler de vardır (Erendor, *a.g.e.*, s. 52 ve Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, C: XVIII, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 312).

²² Aydın Çelik, "Fâtımiler Devletinde Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 381-384; Nihat Yazılıtaş, "Fatimî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 18, Aralık 2005, s. 196-201; Bademci, *a.g.e.*, s. 46-50; Erendor, *a.g.e.*, s. 52-53; Eymen F. Seyyid, "Fâtımiler", *DİA*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s. 228-230; Jean Sauvaget, "Haleb", *İslam Ansiklopedisi*, C: 5-I, MEB, İstanbul 1988, s. 118.

bettiler. Özellikle sonuncusunda Suriye'deki bağımsız Türkmen topluluğu lideri Hanoğlu Harun'un büyük emekleri vardı. Diğer yandan Mirdasiler Kaybar ve Azaz gibi kuzey topraklarında zaman zaman Bizans'a karşı zaferler kazandılar; Bizans ise yaklaşan Türk tehlikesinden dolayı daha çok anlaşma yoluna gitti.²³ Artık Türklerin her yönden başat rol oynayacağı bir dönem başlamaktadır.

Selçuklular ve Diğerleri

Selçuklular devrinde Suriye'ye ilk Türk girişi Hanoğlu Harun (Harun b. Han/Hakan) idaresindeki Türkmen/Oğuz tayfası olarak kabul edilmektedir. Bin kişilik bir süvari kitleleriyle Harun Mirdasilere yardım için Halep'e gelmişti (1064); hem o ve tayfası bir daha gitmedi hem de Afşin, Sandak (Sanduk/Sunduk), Kurlu, Atsız, Şöklü ve Ahmetşah gibi Selçuklu Emirlerince arkası getirildi. Emir Afşin 1067-68'de Halep ve Antakya bölgelerine, Emir Sandak 1069-70'de yine Halep ile Hama ve humus bölgelerine etkili akınlarda bulundular. 1070'de ise Emir Atsız ve Kurlu iki koldan Suriye ve Filistin topraklarında ilerlediler. Emir Kurlu emrindeki 3-4 bin çadırılık Türkmen topluluğuyla Kudüs'ün 50 km. kuzeybatısındaki Remle'de Selçuklulara bağlı bir Türkmen Beyliği kurdu. Atsız Bey ise emrindeki Navekiye Türkmenleri'yle önce Dımaşk'ı kuşattı, Kurlu'nun ölümünden sonra başına geçtiği Beyliğin merkezini Fatımilerden fethettiği Kudüs'e taşıyarak Meliklik haline getirdi (1071). Bu alt devlet organizasyonlarının kurucu halkının Yıva ya da Yuvak Türkmenleri (veyahut Yavgılı/Yabgulu) olması muhtemeldir ki kimi kaynaklarda Atsız Bey, Uvak-oğlu olarak adlandırılmaktadır.²⁴

1080'e dek Selçuklu Emirleri üzerinde ince diplomasi uygulayarak Halep'teki varlıklarını metbu olarak da olsa sürdürecektir olan Mirdasiler bu tarihten 10 yıl önce Halep Ulucamii'nde yapılan törenle Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a ve Şii Fatımiler yerine Sünni Abbasilere hutbe okutmaya durdular. "*Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân*"ın yazarı İbnü'l-Cevzi'ye göre Suriye'ye, "*Zübdetü'l-Haleb*"ın yazarı İbnü'l-Adim'e göre Filistin'e ilk giren Türkler olarak betimlenen Oğuzlarsa daha çok Mirdasoğullarıyla anlaşarak boş arazileri ve âtil durumdaki mahalleleri şenlendirmek suretiyle iskânlarını kalıcı hale getirmeye çalışıyorlardı (Bu bakımdan bilhassa Taberiye, Trablusşam, Belka, Numan Kalesi, Remle şehirleri öne çıkar).²⁵ Tıpkı eş zamanlı bir biçimde Anadolu'ya yerleşen, Malazgirt Savaşı sürecindeki kardeşleri gibi...

²³ Seyyid, "a.g.md.", s. 230-237; Erdoğan Merçil, "Mirdasiler", *DİA*, C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005, s. 149-151; Bademci, *a.g.e.*, s. 48-53; Erendor, *a.g.e.*, s. 52-54; Çelik, "a.g.md.", 384-387; Umar, "a.g.m.", s. 594; Altun, *a.g.t.*, s. 21.

²⁴ Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 18-26 ve 171-172; İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımi Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, Nevşehir 2013, s. 91-96; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Neşriyat, 12. Basım, İstanbul 2013, s. 77-78; H. İbrahim Gök, "Türklerin Suriye'ye Girişi ve Süleymanşâh", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 36, Konya 2014, s. 217-222; Erendor, *a.g.e.*, s. 67-71; Abdülkerim Özyayın, "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtını Faaliyetleri", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S: 12, Eylül 2002, s. 195-196; Bademci, *a.g.e.*, s. 63-64; Sedat Bilinir, "Suriye Selçukluları Döneminde İki Kardeş Arasında Yaşanan Çekişmelerin Bölge Kaderine Etkileri (1094-1104)", *Asia Minor Studies*, C: IV, S: 7, Ocak 2016, s. 11; Umar, "a.g.m.", s. 594.

²⁵ 397 Numaralı *Haleb Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (943/1536) I*, (Haz.: Ahmet Özkılınç vd.), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2010, s. 2-3; Sevim, *a.g.e.*, s. 27-28; Erendor, *a.g.e.*, s. 70-71; Gök, "a.g.m.", s. 222-223; Özyayın, "a.g.m.", s. 195-196; Gökhan, "a.g.m.", s. 95-96; Umar, "a.g.m.", s. 594.

Malazgirt kahramanı Alp Arslan 26 Ağustos 1071 öncesinde Halep'i kuşatmış, sonrasında Selçukoğullarından Tutuş'u Suriye ve Filistin Meliki atamış; o da Dımaşk'ı alarak Meliklik merkezini Güney Suriye'ye taşımış fakat tüm bu süreçlerde Suriye'nin kuzeyinde vasal Mirdasilere pek dokunulmamıştır. Buna mukabil Emir Ahmetşah; Halep'in dış kısımları, Menbiç, Rafeniye ve Cisir Kalesi gibi yerleri alarak buralara Türkmen obalarını yerleştirme yoluna gitmiştir. 1079'da ikinci bir emirle Tutuş'un hükümlerine alanına Kuzey Suriye de dahil edilmiş, o da buna muvafık olarak Menbiç'i ele geçirmiş ve fakat Halep'i iki defa kuşattıysa da alamamıştır. Bu arada Ukayloğullarından Müslim Halep'te Mirdasoğullarına son vererek yeni vasal konumuna geldi. Tutuş'un onun üzerine yürümesine ise Sultan Melikşah'ça izin verilmedi.²⁶

İznik merkezli alt bir Selçuklu Devleti kuran (1075-1080 arası) Süleyman Şah, sınırlarını İstanbul Boğazı'ndan Çukurova'ya kadar genişlettikten sonra bu kez Antakya için amcazadesi Tutuş'la savaşa tutuştu. Tutuş galip gelse de kardeşi olan Büyük Sultan (Melikşah) müdahale ederek Halep, Antakya ve Urfa'ya merkezden vali atayıp doğrudan kendine bağladı (1086). Bu meyanda Halep Şahneliğine / Valiliğine Aksungur, kale komutanlığına Nuh Türkî, âmilliğine / defterdarlığına ise İbn'ül-Hallâl getirildi. Süleyman Şah'a izafeten Osmanlılarca yapıldığı kabul edilen türbe, Caber Kalesi'nde başladığı macerasını kuzeyden de kuzeye taşınarak evvela Karakozak Köyü'ne (1973) ve en son Mürşitpınar Sınır Kapımızın (Şanlıurfa) dibindeki Eşme Köyü'ne (2015) aktarılmıştır.²⁷ Şimdiki adıyla Süleyman Şah Saygı Karakolu belki de eski yerine dönmek için Türkiye'nin Suriye politikasının savaştan önceki haline dönmesini beklemektedir.

Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'un Büyük Sultan Melikşah'ın vefatı sonrası Berkıyruk'la yaptığı Büyük Selçuklu tahtına oturma mücadelesinde ölümüyle birlikte devleti oğulları arasında ikiye ayrıldı: Melik Rıdvan - Halep ve Melik Dukak - Dımaşk (1095). İki kardeşin birbirlerine üstünlük sağlama gayreti önce Fatımilere, sonra da Haçlılara yaramış ve Suriye - Filistin Selçuklularına bağlı Kudüs peşpeşe işgaller (1098 ve 1099) görmüş; bu sonuncusundaki Haçlılar ise kurdukları Krallık vasıtasıyla hakimiyetlerini Suriye'nin kuzey topraklarına kadar taşımışlardır. Ruc, Bare, Maarretünuman Kaleleri düştüğünde halkı işkencelerle öldürüldü ve Halep'e bağlı kalelerden Sermin, Zerdana, Kellâ, Cezr, Kefertab, Hâzır Beserfus, Artah tek tek ele geçirildi (1098 - 1105). Halep'i çepeçevre saran bu heyula kuzeydeki Türkmen yerleşimine kritik zamanlar yaşattı.²⁸

Bu esnada dinî temelli bir siyasal hareket olan Bâtınlığın güç kazanması ve sürekli değişen ittifaklara onların da dahil olmasıyla işler iyice karıştı.

²⁶ Sevim, *a.g.e.*, s. 28-56; Gök, "a.g.m.", s. 223-231; Gökhan, "a.g.m.", s. 96-102; Erendor, *a.g.e.*, s. 72-75; Özyaydın, "a.g.m.", s. 196; Özkılınc vd., *a.g.e.*, s. 3.

²⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 102-111; Gök, "a.g.m.", s. 231-245; Sevim, *a.g.e.*, s. 57-67 ve 174; Erendor, *a.g.e.*, s. 75-80; Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 103-105; Gökhan, "a.g.m.", s. 102-103; Bademci, *a.g.e.*, s. 79-80; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 22; Özyaydın, "a.g.m.", s. 196.

²⁸ Sevim, *a.g.e.*, s. 68-112; Bilinir, "a.g.m.", s. 12-23; Özkılınc vd., *a.g.e.*, s. 4-5; Erendor, *a.g.e.*, s. 82-84; Özyaydın, "a.g.m.", s. 196-197; Gök, "a.g.m.", s. 246-247; Gökhan, "a.g.m.", s. 102-105; Bademci, *a.g.e.*, s. 71-72; Umar, "a.g.m.", s. 594.

Büyük Sultan Muhammed Tapar, Bâtınilerle işbirliği yapan Melik Rıdvan'ı uyararak onları Halep'ten çıkarttırdı. Rıdvan, M. Tapar'dan aldığı desteğe rağmen Haçlılara karşı başarılı olamadı ve Halep yöresindeki kaleler onların eline geçti, buralardaki halkın bir kısmı da göçmek zorunda kaldı. 1113'te ölen Rıdvan'ın yerine geçen oğlu Alp Arslan, Büyük Selçuklu Sultanının da desteğiyle Halep Bâtınilerini bertaraf etti fakat atabeyi Lü'lü ayak oyunları ile bir sene içerisinde kendisini ortadan kaldırttı. Ertesi yıl Lü'lü'nün de öldürülmesiyle Halep'in yönetimindeki belirsizlik Mardin Artuklu Emiri İlgazi'nin çağrı üzerine gelip idareyi ele almasıyla sona erdi.²⁹

5 yıllık İlgazi yönetiminde iktisadi açıdan toparlanmaya çalışan Halep, onun ölümünden sonra tekrar Haçlı tehdidiyle karşı karşıya kaldı ve İlgazi'nin yeğeni Belek Gazi'nin şehre hâkim olmasıyla huzur buldu. Ondan sonra gelen İlgazi oğlu Temürtaş çok ilgili olmayınca Halepliler Selçukluların Musul Valisi Aksungur'dan düşman ittifakına karşı şehri kurtarmasını talep ettiler. Aksungur el-Porsuki 1124'te uhdesine aldığı Halep'te kısa sürede yaptığı hizmetlerle öyle güzel izler bırakmıştır ki ölümünden sonra oğlu İmadeddin Zengî'nin yönetici olması sevinçle karşılanmıştır.³⁰

Ak Sungur'un Zengî³¹ oğlu İmadeddin 1128'le³² 1146 arası Musul ve Halep merkezli hükümranlığını Hama, Esârib, Dârâ, Şûş, Barin, Ba'lebek, Humus, Hakkâri, Bitlis, Za'feran, Maden, Ergani, Siirt ve Urfa gibi yerleri alarak çok geniş sınırlara ulaştırdı. Bu arada Kıpçakoğulları'nın elinde bulunan Şehrizor'u alınca buradaki Türkmenlerin bir kısmını alıp Haçlılarla mücadele etmeleri için Halep'e yerleştirmiştir (1140). Ölümünden sonra bir oğlu (Seyfeddin Gazi) Musul'a ve diğer oğlu (Nureddin Mahmud) Halep'e hâkim oldu. Aynı zamanda sebebi olduğu II. Haçlı Seferi'ne karşı mücadelenin efsane ismi olan Nureddin M. Zengî, 28 yıllık periyotta hem Haçlıları birçok kez yendi hem de Suriye'nin kuzeyindeki Artah, Azaz, Caber Kalesi, Keferlâsa, Rahbe yerler başta olmak üzere Lübnan hariç kalan Suriye, Mısır, Kuzey Irak, Hicaz, Yemen, Kuzey Sudan, Doğu Libya ve Güneydoğu Anadolu'nun hükümdarı haline geldi.³³

²⁹ İbn el-Adim, "Artukluların Halep'deki Hakimiyeti (Zübdet'ül-Halep)", (Çev.: Aydın Usta), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XXIII, S: 2, İzmir, Aralık 2008, s. 227-240; Özeydin, "a.g.m.", s. 197-204; Sevim, *a.g.e.*, s. 114-142; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 30-31; Sauvaget, "a.g.md.", s. 119; Erendor, *a.g.e.*, s. 84-85; Özkılıç vd., *a.g.e.*, s. 5; Gök, "a.g.m.", s. 246.

³⁰ Sevim, *a.g.e.*, s. 142-146 ve 166; İbn el-Adim, "a.g.m.", s. 240-56; *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Haz.: Nuran Koltuk vd., Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2018, s. 24; Özeydin, "a.g.m.", s. 204-206; Gök, "a.g.m.", s. 245-247; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 31-32; Özkılıç vd., *a.g.e.*, s. 5-6; Coşkun Alptekin, "Aksungur el-Porsuki", *DİA*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, s. 297; Sauvaget, "a.g.md.", s. 119-120.

³¹ Soyadı daha çok lakap gibi duruyor; ya Zenci / Siyahi ya da Kir-li / Pas-ı, Zil-li manalarında (Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 689, (Çevrimiçi) <https://osmanlica.ihya.org/zeng-nedir-ne-demek.html> ve www.luggat.com/Zeng/1/1 ile <https://tr.wiktionary.org/wiki/zeng>, 09.06.2019). Yakışıklı olmasından ötürü nazara uğramaması için Türk töresine uygun olumsuz ismi veya sıfatlardan biri de olabilir.

³² Bazı kaynaklara göre 1127 (Gülây Ö. Bezer, "Zengî, İmâdüddin", *DİA*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, s. 258-261; Erendor, *a.g.e.*, s. 88.), bazı kaynaklara göreyse 1129 (Sauvaget, "a.g.md.", s. 119; Dağ / Halep, *a.g.e.*, s. 34; Özkılıç vd., *a.g.e.*, s. 6.)

³³ Bahattin Kök, "Nureddin Zengî, Mahmud", *DİA*, C: XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, s. 259-262; Tülay Yürekli, "Büyük Selçuklular ve Zengiler Döneminde Irak'ın Kuzeyinde

Nureddin Mahmud, 1157'de (H. 552) büyük bir deprem geçiren ve fazlaca kayba uğrayan Hama, Humus, Şeyzer, Kefertâb, Efâmiye, Maarretünnu'mân, Lazkiye, Antakya, Ba'rin gibi Orta ve Kuzey Suriye şehirlerini yeniden ma'mur eyledi. Depremde yıkılan Halep Ulucamii'ni yeniden inşa ettirmekle kalmadı medreseler, zâviyeler, pazar yerleri ve bîmâristan / bimarhane inşa ettirdi. Dîmaşk'tan Urfa'ya, Musul'dan Harran'a kadar bayındırlık faaliyetleri ve yönetimindeki halkın refahına dair tedbirleriyle gönüllerde taht kuran Nureddin Zengî, İbn'ül-Esir'e göre Hulefâ-yı Râşidin ile Ömer b. Abdülaziz'den sonra iyilik ve adalette altıncı sıradadır. Başta Türkmenler olmak üzere Ortadoğu halklarına ciddi katkıları olan Zengîler Oğuzların Avşar Boyu'ndan olup Sünnî ve Hanefî bir hükümlürlük oluşturmuşlardır. Tüm bunlar yöreye Türkmen akışını da hızlandırmıştır.³⁴

Zengîler Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra (1174) yarım asır devam etse de onun Mısır Kumandanı olarak Fatimî Hilafeti'ne son vererek ve Hicaz-Yemen, Libya-Tunus gibi bölgelere hükmederek şöhretlenen Selahaddin, atabeyler eline oyuncak olan devletin başta Dîmaşk olmak üzere Ba'lebek, Humus, Hama, Rakka, Ca'ber, Seruc gibi Suriye topraklarını ele geçirdi; ertesi yıl da Zengî kuvvetlerini Cibabü't-Türkman Savaşı'nda bozguna uğratarak Halep hariç Menbiç, Azaz, Bizâ gibi kuzey topraklarına sahip oldu (1175). Anlaşma gereği olarak bir müddet geri duran Selahaddin Eyyübî, Nureddin Zengî'nin oğlu İmadüddin'in ölümü sonrasında Haziran 1183'te Halep'e hâkim oldu. Bu durum ise Kudüs merkezli Haçlı kuvvetlerinin ona yönelmesine sebep oldu.³⁵

1216'da bu kentteki vefatına dek Halep'i yöneten Melikü'z-Zahir Gazî (Melik Gazî), dönemi bütün kaynaklarca şehrin en parlak ve en müreffeh dönemidir. Babası "Kudüs Kahramanı" Selahaddin Eyyübî'nin ölümü sonrası Türk devlet geleneğine göre yapılan taksimle Halep, Hârim, Tel Başîr, Azaz, Derbûsak ve Menbiç gibi yerler Melikü'z-Zahir'e bırakıldı (1193). Akabinde Cebele ve Lazkiye'yi de alarak Suriye'nin kuzeyindeki hakimiyetini Akdeniz kıyılarına kadar genişletmiş oldu. Hem Tapınak ve Sen Jan (Rodos / Malta) Şövalyelerinin akınlarını, hem de Dudu-oğlu / Duduoglu ve Kongur / Kangar öncülüğündeki Türkmen kıyıamlarını savuşturan Melik Gazî Halep için; Venediklilerle ticarî anlaşma yapmış, kanallarla şehre su getirtmiş, medreseler ve hayır kurumlarıyla şehri donatmış, liyakatli kimseler ile âlimleri - edipleri himaye etmiş ve kendisinin başını çektiği Eyyübî kolunun 1260'lara kadar başkenti olmasını sağlamıştı.³⁶

Türk Varlığı", *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, Bilecik 2016, s. 699-704; Bezer, "a.g.md.", s. 258-261; Erendor, *a.g.e.*, s. 88-89; Turan, *a.g.e.*, s. 211-212; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 24.

³⁴ Gülây Ö. Bezer, "Zengîler", *DİA*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, s. 268-270; Kök, "a.g.md.", s. 260-262; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 34-36; Sauvaget, "a.g.md.", s. 119-120; Bademci, *a.g.e.*, 73-74; Erendor, *a.g.e.*, s. 89; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 6; Koltuk v.d. *a.y.*

³⁵ Erendor, *a.g.e.*, s. 89-91; Bezer, "a.g.md. (Zengîler)", s. 270-272; Ramazan Şeşen, "Selâhaddin-i Eyyübî", *DİA*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, s. 337-339; Sauvaget, "a.g.md.", s. 120; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 36; Özkılınç vd., *a.y.*; Umar, "a.g.m.", s. 594-595; Kuşçu, "a.g.m.", s. 120-121; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 22; Turan, *a.g.e.*, s. 245.

³⁶ Ramazan Şeşen, "Eyyübîler (I)", *DİA*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s. 12-25; Abdülkerim Özaydın, "el-Melikü'z-Zahir, Gâzî", *DİA*, C: XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, s. 83-84; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, Türk Dünyası

İslam Ansiklopedisi'nde 'Halep' maddesini yazan Jean Sauvaget'e göre;

*"Bunların zamanı, orta çağda Haleb'in ikbâlin en yüksek mertebesine erdiği devirdir. Şehir, Türk sipâhilerinin ikametine mahsus yeni mahalleler ile genişletilmiş, hükümdar sarayının orada bulunması sanayiî inkişâfını arttırmış, ticâret anlaşmaları (1207, 1225, 1229 ve 1254) ile burada dâimî bir ticâret merkezi açmalarına müsâade edilen Venedikliler ile yapılan alış-veriş ile zenginleşmişti; bundan başka kaleleri, yeni tekniğe göre, yeniden yapılmış ve baştan-başa yeniden inşa edilen iç hisar orta çağ askerî mimarisinin en güzel eserlerinden biri olmuştu; bu arada lağım mecraları tâmir edilmiş ve şehrin her tarafına uzatılmıştı; pazar yerleri de genişletilen Haleb, böylece şark Müslüman şehirlerinin en canlısı ve en güzellerinden biri oldu. Bir taraftan da medreseler (Gâzi'nin yaptırdığı Zâhîriya medresesi, Zâ'îfa Hâtun'un Madrasat al-Firdavs'i) ve sûfiler için zâviyeler (Yusuf II. tarafından Farafrâ'da inşa ettirilen hankah) yükselmekte idi. Mantıkî ve ağır başlı bir mimârî eseri olan bu binalar, o devir için, pek dikkate şâyân bir fikir hayatı merkezi hâline gelmişti."*³⁷

Kezâ Suriye'nin kuzeydeki en önemli liman şehri Lazkiye de aynı dönemde eşdeğer bir gelişme içindeydi. Avrupalıların ticarî temsilciliği ve çarşısı bulunan şehirdeki meslek ve zanaat erbabını Eyyübiler loncalar halinde organize etmişler ve sabit para sistemiyle de imalâthane tipindeki üretimi teşvik etmişlerdi. Bir Nureddin Mahmud takipçisi olarak Selahaddin Eyyübî'nin kurduğu devlet de tıpkı Zengiler gibi Selçuklu geleneğinin devamıdır. Memluk (gulam) ve ikta sistemini uygulayan, Hassa Ordusu tamamen Türkmenlerden oluşan Eyyübilerin donanma gücünde İskenderiye'den sonra idarî olarak Halep'e bağlı Lazkiye'den de yararlandığını görmekteyiz. Ne var ki devlet, ana merkezi olan Mısır'da tahta Necmeddin Eyyüb'ün çıkmasından sonra (1240) her türlü etkiye açık hale gelmiştir.³⁸

Aynı tarihlerde Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev Diyarbakır (Âmid) ve Siverek'i alınca Halep, Humus ve Dımaşk gibi yerler Anadolu Selçuklularına tâbi oldu. Bazı kaynaklarsa bunun Halep kısmının Selçuklu Sultanı Keyhüsrev ile Eyyübilerin Halep Hükümdarı Melikü'n-Nasır'ın; birinin kardeşi, birinin de kızıyla karşılıklı evlilikler suretiyle olduğunu yazmaktadır (1238). Hatta bu ilişki sayesinde Selçuklu askerlerinden oluşan seçkin bir birlik Halep'e gönderilmiş, daha önce yörede gücünü ispatlamış ve Selçuklu hizmetinde bulunan Kangar/Kongur Bey, Halep Ordusu emrine alınıp bütün Halep Türkmenleri onun kumandasına verilmiştir. Yine daha önce ismi geçen Türkmen Beyi Dudı-oğlu'nu rivayete göre 70 bin kişilik bir taifeyle bu kez Sel-

Araştırmaları Vakfı, 5. bs., İstanbul 1999, s. 157; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 36; Bademci, *a.g.e.*, s. 74-75; Erendor, *a.g.e.*, s. 91; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 24; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 6; Eroğlu vd., *a.y.*

³⁷ Sauvaget, "a.g.md.", s. 120.

³⁸ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 35-36; Bademci, *a.g.e.*, s. 74; E. Honigmann - B. Darkot, "Lâzkiye", *İA*, C: VII, MEB, İstanbul 1988, s. 23; Şeşen, "a.g.md. (Eyyübiler)", s. 30-31 ve Engin Beksaç, "Eyyübiler" (II Sanat), *DİA*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s. 31-33; Şeşen, "a.g.d. (Selâhaddin)", s. 339-340; Ahmet V. Çobanoğlu, "Zengiler" (II Mimari), *DİA*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, s. 272-274.

çuklulara karşı hareket eden Harezmsahlularla işbirliği halinde görmekteyiz. Moğollardan kaçan Harezmlilerin zaman zaman Anadolu'da çıkardıkları huzursuzluk 1240'da başlayan ve kolay bastırılmayan Babai İsyanı'yla zirveye çıktı. Baba İlyas ve Baba İshak öncülüğünde Orta ve Güneydoğu Anadolu'yu kasıp kavuran bu büyük Türkmen isyanının iyice zayıflattığı siyasi iklime Baycu Noyan komutasında Selçukluları hezimeteye uğratarak (1243 - Köseadağ Savaşı) Orta Anadolu'ya giren Moğollar da dahil oldu.³⁹

Cengiz Han idaresindeki Moğolların 1219'la 1225 arasında Türkistan, Harezmi ve Horasan topraklarına hâkim olurken uyguladığı taktiksel aşırı şiddet o diyarlardan İran, Azerbaycan, Anadolu ve Mezopotamya üzerine yoğun bir Türkmen göç dalgasının oluşmasına neden oldu. Cengiz'in torunlarından Mengü (Möngge) Han onun tahtına çıktığında kardeşi Hülagü'yü (Külüg) de Ortadoğu'nun fethi için görevlendirdi. Köseadağ Savaşı'ndan Hülagü'nün İran - Irak topraklarına girişine kadarki 10 yılda ise Anadolu ve Suriye toprakları üzerinde Cengizilerden Batu Han (Altun Orda) ile Güyük Han (Ulu Hanlık) arasında tabiiyet mücadelesi söz konusuydu. İlhanlı Devleti'ni kuran Hülagü Han, Alamut'taki İsmaili Devleti (1256) ile Bağdat'taki Abbasî Halifeliği'ni (1258) yıktıktan sonra 1260'da Halep'i kuşatarak aldı ve yağmalattı.⁴⁰

Mısır'da Eyyübilerden iktidarı devralarak yeni bir devlet kuran (1250) Memlük / Kölemen Sultanlarının II'cisi olan Seyfeddin Kotuz / Kutuz, Hülagü'nün Suriye ve Filistin'i fethetme gönderdiği komutanı Ketboğa'yı (Kit Buğa) Ayn-ı Calut Savaşı'nda (1260) yenince Suriye'nin kuzeyi dahil tüm bölge bu yeni Türk devletinin denetimine geçti. III'cü Sultan Baybars ise Moğolların harap ettiği şehirleri şenlendirmek için 40 bin çadırılık bir Türkmen topluluğunu kendi reislerinin idaresi altında parça parça, başta Halep olmak üzere yöredeki farklı yerleşim yerlerinde iskân etmiştir. Hatta bunlardan Bozok koluna mensup Bayat, Afşar, Beğdilli, Döğer gibi boylar Kuzey ve Orta Suriye'yi kışlak; Maraş, Kayseri ve Sivas kırsalını ise yaylak olarak kullanmaktaydılar. Kezâ Üçok kolundaki Oğuzlardan Yüreğir, Yıva, Kınık, Bayındır, Salur, Eymür gibi boylar da Lazkiye ve Trablusşam taraflarına yerleşerek Amanoslar'da yaylanmışlardır.⁴¹

Sultan Baybars ve Kalavun dönemlerinin tarihçisi İbni Şeddad, bu sıralarda Halep kent merkezi ile mahallelerinde 150 bin Türkmenin yerleşik olduğunu hatta bunların en büyüğünün Yarıklı Türkmenleri tarafından kurulan ve sadece Türkmenlere ait 15 mescidin bulunduğu Yarıkkiye Mahallesi olduğunu

³⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 425-428; Şeşen, "a.g.md. (Eyyübiler)", s. 23; Ahmet Y. Ocak, "Babailik", *DİA*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 373-374; Ömer Tokuş, "Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyanları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C: CXVII, S: 230, Eylül-Ekim 2017, s. 180-182.

⁴⁰ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, TTK, S: 1, Ankara 1969, s. 1-14; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 37-38; Bademci, *a.g.e.*, s. 76-78; Tokuş, "a.g.m.", s. 183-186; Abdülkadir Yuvalı, "Hülagü", *DİA*, C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 473-475; Erendor, *a.g.e.*, s. 91-92; Sauvaget, "a.g.md.", s. 120-121; Hasan Geyikoğlu, "Moğollar'ın Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı", *AÜEF Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 52, Erzurum, Haziran 2014, s. 96-97; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 81-82; Altun, *a.g.t.*, s. 31; Koltuk vd., *a.y.*

⁴¹ Bademci, *a.g.e.*, s. 78-81; Erendor, *a.g.e.*, s. 91-93; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 38-39; İsmail Yiğit, "Memlükler", *DİA*, C: XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, s. 90-91; Tokuş, "a.g.m.", s. 186-187; Umar, "a.g.m.", s. 595; Sümer, "a.g.m.", s. 15; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 24; Altun, *a.y.*

nu kayda girer. Yine Halep'te Türkmenlere ait bulunan camiler, medreseler, zaviyeler, pazarlar, hamam ve hastaneden söz eden Şeddad, Halep kırsalındaki Tel Başer gibi bazı kasabaların da tamamen Türkmenlerden müteşekkil olduğunu ilâve eder.⁴²

Yüksek Askerî Şura benzeri bir yapı temelinde kurulan ve Moğolların yıktığı Abbasi soyunu himayelerine alarak onlara dinî, kendi Kumandan - Sultanlarına devlet temsil görevi vererek laik bir sistem kuran Memlûkler, hem yöredeki diğer işgalci Haçlılara karşı mücadeleyi bayraklaştırarak Antakya (1268) ve Lazkiye'yi (1287) alıp Halep Naipliğine / Valiliğine bağlamışlar hem de Anadolu halkının ve Selçukluların ricasıyla Halep'ten hareketle Elbistan'da bozguna uğrattığı (1277) İlhanlıları Anadolu'dan atmak için Kayseri - Sivas dolaylarına dek ordu yürütmüşlerdir.⁴³ Fakat buraları zaptetmeyerek milli-dinî stratejiler açısından Türk tarihi içerisinde farklı ve ulvî bir yer tutmuşlardır.

Sonrasında ve özellikle 14. yüzyıl başlarında Suriye ile Filistin üzerindeki İlhanlı & Memlûk mücadelesi hız kesmeden sürdü. Bu sıralarda Türkmen beyleri ile boylarının ve Moğol Noyanlarının (Emir) isyanları da işin tuzu-biberi oluyordu. 1300'de İlhan Gazan, Kuzey ve Orta Suriye'yi almayı başarsa da Noyan Sülemiş'in taht için isyanı nedeniyle elinde tutamadı. Memlûkler dışındaki güç dengelerinin çabuk değiştiği bu ortamda önce Selçukluların son kolu olan Anadolu (Türkiye / Rum) Selçuklu Devleti (1318), akabinde de Timurtaş İsyanıyla (1322-23 ve 1327-28) birlikte İlhanlı Devleti dağılmıştır (1335-1336). Bu zaman zarfında kuraklık, çekirge afeti, vergi zulmünden mütevellit kıtlık ve açlık sebebiyle de en az bu mücadelelerdeki kadar insan ölmüştür.⁴⁴

Süregelen Memlûk hakimiyetinde Halep merkez olmak üzere Suriye'nin kuzeyine yönelik yoğun bir Türkmen yerleşmesi gözlenirse de ve Memlûklerin idarî gayretine rağmen devrin şartları bu nüfusun kısmen erimesine sebebiyet vermiştir. Hele hele 1348'deki veba salgını binlerce Haleplinin ölümüne neden olmuştur. Bu tarihten Timur Han'ın geldiği 15. yüzyıl başına kadarki yarım asırlık zamanda ise bölge Memlûklü Devleti'ne tâbi beylikler ve emirlikler vasıtasıyla yönetilecektir.⁴⁵ Bu da beraberinde yeni mücadeleleri ve sıkıntıları getirecektir.

Oğuzların Bozok koluna Bayat, Avşar ve Beydilli Türkmenleri tarafından Maraş Elbistan merkezli kurulan (1337) Dulkadiroğulları / Zulkadirli Beyliği, Memlûklere metbu olarak faaliyetlerine başlamışsa da bütünüyle Kuzey Suriye Valiliği sayılan Halep Naipliğine karşı zaman zaman icraatlarda bulunmuşlardır. 1343'teki Karanbük Savaşı'nı kazanan Eratna / Eretne Bey'in Halep'e gönderdiği savaş ganimetlerini vuran Dulkadirli Karaca Bey, Halep Naibi Yel-

⁴² Turan, *a.g.e.*, s. 528 (*Alâk'ül-Hatîra*; s. 22a-24b, 32b, 36b ve 41a-42).

⁴³ Turan, *a.g.e.*, s. 557-566; İbrahim Güneş, "Memlûk Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XX, S: 2, Elazığ 2010, s. 345-358; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 39; Erendor, *a.g.e.*, s. 94; Yiğit, "a.g.md.", s. 91-92; Bademci, *a.g.e.*, 82; Ş. Tufan Buzpınar, "Lazkiye", *DİA*, C: XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003, s. 117-118.

⁴⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 639-665; Sümer, "a.g.m.", s. 28-45; Tokuş, "a.g.m.", s. 196-204; Abdülkadir Yuvalı, "Gazân Han", *DİA*, C: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 429-431; Geyikoglu, "a.g.m.", s. 97-101; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 39-40; Koltuk vd., *a.y.*

⁴⁵ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 40-41; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 24; Sauvaget, "a.g.md.", s. 120; Özkılınç vd., *a.y.*

boğa'nın kuvvetlerini yapılan savaşta yendi. Bundan 10 yıl sonra ise Halep Valisi Argunşah emrindeki Memlûklere yenildi. Memlûkler, onlara karşı Çukurova'daki Üçok Türkmenlerinden Ramazanoğulları'na emirlik / beylik verildirse de zamanla müttefik olan bu iki Türkmen beyliği üzerlerine gönderilen Memlûk Ordusu'nu yenip Halep Valisi Timurbay'ı esir aldılar (1379). Sonraki yıllar ise daha çok Memlûklerin intikam seferlerinin başarılı kazandığı zamanlar oldu. Hatta bir defasında Dulkadiroğlu Sevli / Sülü Bey Halep Kalesi'nde esir edilmiş (1385), diğerindeyse kardeşi Halil Bey öldürülmüştü (1386).⁴⁶

Emir Timur'u Suriye'ye sefere davet ettiği için Sevli Bey; önce Halep Valisi Çolpan tarafından kuvvetleriyle birlikte mağlup edilmiş, sonra da metbu olduğu Memlûk Sultanı'nca öldürtülmüştür. Buna rağmen Timuruların kurucu hükümdarı 1400 yılında Halep, Hama, Humus ve Dımaşk'la beraber tüm Suriye'yi ele geçirmiştir. Timur'un kale surlarını yıktığı Halep'i 3 gün boyunca yağmalattığı ve bu esnada 20 bin kişinin hayatını kaybettiği kaydedilir. Aynı şekilde Menbiç de tahrip edilmiştir. Halep'te bulunduğu sırada ise meşhur tarihçi İbni Haldun'un (1332-1406) da aralarında bulunduğu âlimler ile sohbet ettiğinden ve özellikle tarih alanında yazılı rapor aldığından bahsedilir.⁴⁷

Timur Hakan'ın önce Yıldırım Beyazıt için Anadolu'ya (1402), ardından Çin Seferi için Doğu'ya yönelmesi ve bu sırada vefat etmesinden (1404-05) sonra Dulkadiroğulları, Ramazanoğulları, Karamanoğulları ile Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi siyasi Türkmen organizasyonları arasında Suriye'nin kuzeyinin hakimiyeti için yüzyıllık bir güç mücadelesi yaşanacaktır.⁴⁸ Her ne kadar Ankara Savaşı mağlûbiyetiyle Osmanoğulları fetret/buhrana düşse de Anadolu'nun diğer beyliklerinin yeniden güç kazanması bu mücadelenin harlanmasına temel teşkil etmiştir. Fakat geçen yüzyılın 'süper güç'ü Memlûkler, askerî devlet tecrübeleriyle ve her biri yerel güç olan Valileri vasıtasıyla bölgenin hâkimi olmaya uzun müddet devam edecekler.

Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları evvelâ Memlûklü ile Timurlu devletleri arasında sıkışıp kaldıysa da bu kısa süreliydi fakat Osmanlı ile Memlûklü arasındaki tampon bölge olma işlevleri 1 asır sürdü ve neticede Osmanlılarla kader birliği eden Dulkadirli kazandı. Hatta Memlûklerin Halep Valisi Tanrıbirmiş tarafından toprakları zaptedilince (1436) Dulkadiroğlu Canıbeg, Osmanlılara sığınarak kayıplarını telafi edebilmişti. Yine Osmanlı destekli Dulkadir Beyi Şehsuvar, Maraş ve Antep yakınlarında 2 defa Halep ve Şam ağırlıklı Memlûk Ordusu'nu yendiyse (1467-68) de Osmanlı desteğinin keşilmesini fırsat bilen Halep ve Şam Emiri Yeşbek (Yaş Beg / Yas Bey) 4-5 yıl sonra Memlûklerin intikamını aldı. Osmanlıların hem kendilerine hem de

⁴⁶ Refet Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 13-29; Sümer, "a.g.m.", s. 104-106; Refet Yınanç, "Dulkadiroğulları", *DİA*, C: IX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 553-554; Faruk Sümer, "Ramazanoğulları", *DİA*, C: XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, s. 442; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 82-83; Geyikoğlu, "a.g.m.", s. 108.

⁴⁷ Yınanç, *a.g.e.*, s. 32-35; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 26; Sauvaget, "a.g.md.", s. 121; Umar, "a.g.m.", s. 595; Yınanç, "a.g.md.", s. 554; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 40; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 83 ve 86; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 6; Koltuk vd., *a.y.*

⁴⁸ İsmail Aka, "Timur", *DİA*, C: XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s. 173-175; Bademci, *a.g.e.*, s. 84.

Memlülklerle son vermesine kadar Dulkadirli Türkmenleri özenli bir denge siyaseti gütmeye gayret ettiler.⁴⁹

Suriye'nin kuzeyindeki Afrin ve Azaz yöresine sahip Dulkadiroğullarına göre bölgeyle ilgileri daha çok dolaylı olan Ramazanoğulları, Sultan Baybars'ın Gazze ile Antakya arasına yerleştirdiği Türkmenlerden olup zamanla Çukurova'ya yerleşerek burada Beylik kurdular. Dulkadirilerin tersine Üçoklardan ve ağırlıklı olarak da Yüreğir Oğuzlarından olan Ramazaniler, Dulkadirli & Osmanlı ilişkisine karşın daha çok Memlüklerle yakın olmuşlardır. Bilhassa 1460 ve 70'lerde Halep havalisindeki büyük mücadelede yenilse de, yense de Memlüklerle kaderdaşlık yapmışlardır. Hatta ünlü Ramazanlı Beyi Halil'in babası Davud Bey'in Memlüklerle Akkoyunlular arasında yapılan savaşta şehit düşünce Halep'te defnedildiği rivayet edilir (1480). Dahası Selçuklu mirası konusunda Osmanlılarla en anlaşmaz beylik olan Karamanlılarla da çetin mücadele vermişlerdir. Bu vesileyle Oğuzların Afşar/Avşar & Salur/Salgur boyundan olan Karamanoğulları da dolaylı olarak Suriye'nin kuzeyiyle alakadar olmuşlardır. Hatta Osmanlı karşısında güç durumda kaldıklarında Memlükler elindeki Halep (1487) ya da Kahire'ye (1501) sığınmışlardır.⁵⁰

Moğol baskısıyla Orta Asya'dan gelen birçok Oğuz boyundan mürekkep bir federasyon olan Karakoyunlular ile Üçokların Bayındır boyundan Akkoyunlular; Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Mezopotamya için birbirleriyle birlikte bu bölgeleri de tüketen bir bitimsiz rekabete gireceklerdir. Evvel emirde Halep Türkmenlerine çokça hizmeti bulunan Mardin Artukoğulları'na son verdi (1409), akabinde Timur tehlikesinden ötürü Yıldırım Beyazıt'a birlikte sığındıkları ve oğlunu evlatlık verdiği Ahmed Celayir'i ortadan kaldırdı (1410). 8 yıl sonra ise ezeli rakiplerini Azaz ile el-Bab arasındaki Dâbık Ovası'nda ağır bir mağlûbiyete uğratarak Akkoyunlu Bey'i Kara Yülük Osman'ı Memlüklerin Halep Naibi'ne sığınmak zorunda bıraktı.⁵¹

Ne var ki uzun vadede kazanan Akkoyunlular oldu. Rakka yakınlarındaki Caber'de uzun yıllar (1440'lar) yöneticilik yapan Uzun Hasan hükümdar olduğunda Karakoyunluları tamamen ortadan kaldırmayı başardılar (1467). Bir imparatorluk kuran Hasan Padişah, 1473'te Osmanlılara yenildi (Otlukbeli) ve sonraki süreçte çocukları işi götüremediler; yüzyılın sonunda yerlerini bir başka Türkmen devleti olan Safevilere bıraktılar. Konar-göçer bir hayat süren Akkoyuniler (Âmid / Diyarbakır Türkmenleri) neredeyse bir asra yakın Rakka, Caber ve Urfa, Birecik arasında kışlamışlardır.⁵²

⁴⁹ Yinanç, *a.g.e.*, s. 36-79; Sümer, "a.g.md.", s. 454-457; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 84-85.

⁵⁰ Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları Beyliği", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 816-823; Sümer, "a.g.md.", s. 442-445; Faruk Sümer, "Karamanoğulları" maddesi, *DİA*, C: XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, C. 24, s. 454-457; "Ramazanoğulları Beyliği 14. yy. - 17. yy.", (Çevrimiçi) www.ramazanoğullari.com/, 15.06.2019.

⁵¹ Mehmet A. Çakmak, "Akkoyunlu - Karakoyunlu Mücadeleleri", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C: XXV, S: 3, Ankara 2005, s. 76-88; Bademci, *a.g.e.*, s. 85-93; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, C: XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, s. 434-437.

⁵² Çakmak, "a.g.m.", s. 93-104; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, s. 271-274; Bademci, *a.g.e.*, s. 93-96; Altun, *a.g.t.*, s. 53-56; Dağ, (*Halep*), *a.y.*

Halep Türkmenleri diye nitelen Kuzey Suriye Oğuzlarının kaderi de dönemin Türk siyasal organizasyonları gibi paramparçadır. Bunlardan baskın boy Karacalar, Karakoyunlu Ulusu'nun oluşumunda baş rol oynamış; Uzun Hasan devrinde hem Akkoyunlu hem de Karakoyunlu Ulusu'ndan mühim miktarda Türkmen yeni başkent Tebriz'e naklolanmış; yine bunlardan Gündüzlü ve Köpekli Avşarı ile Bayat, Beğdilli, Harbendelü, İnallı, Acurlu gibi oymaklar Safevî Devleti'nin kuruluşunda yer almak adına Erdebil'e (Güney Azerbaycan) göçmüşlerdir. Bu olayda Şah İsmail'in dedesi Şah Cüneyd'in Halep Vilayeti'ndeki Cebel-i Arus'da (Ersuz / Ersüz Dağı) ıssız bir kaleyi onarmak suretiyle uzun zaman mürit toplama faaliyeti çok etkili olmuştur. Sonradan Memlüklerin Halep birliklerince kaleden çıkarılan Cüneyd ve müritleri misafir oldukları Akkoyunluları zamanla ele geçirmişlerdir.⁵³

Safevî Devleti'ne katılan Türkmenlerin boşalttığı Suriye'nin kuzeyi ile Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerine Karakoyunlu Ulusu içinde yer alan ve Kara-ulus diye bilinen Kürt aşiretlerinin yavaş yavaş doldurmaya başladığını görüyoruz. Buradaki "ekrâd" kelimesini Halaçoğlu'nun tanımladığı gibi 'dağlı yörük-konar-göçer' olarak algılamakta fayda var. Buna mukabil çöl merkezli Arap kabilelerinin itaatsizliklerine karşı Türkmenlere yeni bölgeler verilerek denge kurmaya da çalışılmıştır. Herşeye rağmen bu dönem hem Türkmenlerin iyiden iyiye merkezileştiği ve adeta mobilize güç görünümündeki boy düzenekleriyle ihtilafların ana aktörü olarak konuşlandığı hem de Suriye'nin kuzeyinin kalbi hükmündeki Halep'in İran'la Avrupa arasındaki uluslararası (başta Ceneviz ve Venedik) ticaret sebebiyle gitgide refahının arttığı, çarşı ve hanlarının çoğaldığı hatta simsarlık (komisyonculuk) ve tercümanlık müesseselerinin bile ihdas edildiği bir dönemdir.⁵⁴

Osmanlılar ve Cihan Harbi

Esasında Osmanlı & Memlük çatışması II. Beyazıt'la taht mücadelesi veren Cem Sultan'ın Mısır'a sığınmasıyla başlamış ve Dulkadiroğulları ile Hac Yolu meselelerinden ötürü 5 yıllık yıpratıcı (bilhassa Çukurova ve Halep bölgesi için) bir savaşa dönüşmüştü (1485-1490). Sonrasındaki 20-25 yıllık kısmî barış dönemi I. Selim'in Osmanlı tahtına çıkmasıyla sona erdi. Her iki devletin de ortak düşmanı sayılan Safevîleri en güçlü göründükleri zamanda yenen (1514) Yavuz, Çaldıran Zaferi'nden 2 yıl sonra bu kez Memlükleri ezdi. Yüz yıl kadar evvel iki Türkmen devletinin birbirini bozguna uğrattığı Merc-i Dâbık'ta (Dâbık Merası) bu kez iki Türk devleti kapıştı ve Osmanlılar net bir zafer kazandı. Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin (Kansuh el-Guri) bile hayatını kaybettiği bu savaştan 4 gün sonra Halep'i alan Sultan Selim, burayı Kuzey Suriye Beylerbeyliğinin merkezi yaparak Karaca Paşa'yı ilk Halep Beylerbeyi

⁵³ Mükrimin H. Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, C: I, MEB, İstanbul 1998, s. 253-254 ve 260. Bademci, *a.g.e.*, s. 96-103; Altun, *a.g.t.*, s. 57-61; H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmüd Hüdâyi ve Celvetiyye Târîkâtı*, Erkam Yayınları, 4. Bs., İstanbul 1990, s. 170-171.

⁵⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *TTK Belleten*, C: LX, S: 227, Nisan 1996, s. 140-145; Bademci, *a.g.e.*, s. 102-103; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 40-41; Sauvaget, *a.y.*

olarak atadı. Yavuz, burada kaldığı 18 gün içerisinde kalıcı Osmanlı düzeninin temellerini attıktan sonra 19 Eylül'de Hama'yı, 21 Eylül'de Humus'u ve 27 Eylül'de de Şam'ı (Dımaşk) alarak bütün Suriye'nin sahibi oldu. Akabinde Lübnan, Filistin ve en nihayet Ocak 1517'deki Ridaniye Savaşıyla Mısır'ı ele geçirdi; böylelikle koca Memlûk Devleti'ne de son verdi.⁵⁵

Kahire dönüşü 2 ay kadar⁵⁶ yine Halep'te kalan Yavuz Padişah, burayı Arab (Şam) Vilâyeti'ne⁵⁷ bağlı sancak (livâ) haline getirdi. Suriye ve Lübnan ile Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundaki 14 sancağı kapsayan bu Vilâyetin mali işlerine bakmak üzere de Arab ve Acem Vilâyetleri Defterdarlığı adıyla Anadolu ile Rumeli defterdarlıklarına ilâveten üçüncü bir Defterdarlık daha teşkil etti (1518), başına da Çölmekçi / Çömlekçi-zade Kemal Çelebi'yi tayin etti. Defterdar, Halep'te oturduğu için Halep Defterdarı ismiyle de anılmaktaydı. Bundan gayri Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Halep, geçmişle kıyaslanmayacak bir büyük gelişmenin içine girecek ve bu dönem şehrin tarihinin birçok bakımdan en parlak devrini yaşamasına zemin teşkil edecektir.⁵⁸

Yavuz'un vefatı sonrası yerine oğlu I. Süleyman'ın geçmesi üzerine Şam Beylerbeyi Canberdi Gazalî, Melik Eşref lâkabıyla bağımsızlığını ilan etti. Memlûklerin Dımaşk Naibliği'nden transferle Osmanlı'ya katılan Canbirdi, bu kez Osmanoğullarının hasımlarıyla ittifak yaparak Halep'i kuşattıysa da Osmanlı kuvvetleriyle ortak hareket eden şehir halkının direnişi nedeniyle başarısız oldu ve Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali bey tarafından bozguna uğratıldı (1521). 1523'te Antakya Sancağı'nın bağlandığı Halep kimi kaynaklara göre 1524'te, kimi kaynaklara göreyse 1543'te Eyalet haline getirilerek iyice merkezleştirilmiştir. Bu esnada Rakka; Âmid/Diyar-ı Bekir Eyaleti'nin Sancağı, Lazkiye; Arab/Şam Eyaleti'nin bağlı Trablus'un, İdlip ise Halep'in Nahiyesi pozisyonundadır. Haseki / Hasiçi'nin henüz kayıtlara girmediği ilk Osmanlı tahrir defterlerinde bugünün Azaz, el-Bap, Menbiç, Şugur gibi Türkmen yerleşimli kazaları da Halep Merkez Sancağı'nın 29 nahiyesi arasında görülüyor.⁵⁹

Halep'in eyalet merkezi oluşu Suriye'nin kuzeyinin siyasi ve iktisadi gelişimine hız kazandırdı. Tımar sisteminin etkili kullanımı, şehirde gitgide artan Türk sipahi varlığı ve Güney Anadolu'yla yakın ticari ilişkiler içine girilmesi Halep'i zamanla tipik bir Türk-İslam şehri haline getirdi. Bu bağlamda mimariden müziğe hatta mutfak kültürüne değin Şam'dan ziyade İstanbul

⁵⁵ Fatma A. Yiğit, "Osmanlı-Memlûk Mücadelesinde Beş Yıl Savaşları", *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür - 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, Editör: Musa Ş. Yüksel, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 237-258; Erendor, *a.g.e.*, s. 95-98; Bademci, *a.g.e.*, s. 107; Sauvaget, "a.g.md.", s. 121; "Merc-i Dabik ve Ridaniye Savaşları", (Çevrimiçi), <https://e-tarih.org/sayfa.php?sfid=431>, 16.06.2019; Umar, *a.y.*

⁵⁶ Muhtemelen 1518 ilkbaharı ("Merc-i Dabik...", *a.y.*)

⁵⁷ Zamanının Beylerbeyliği (Mir-i Mirânlık) veya Eyaleti.

⁵⁸ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)", *Fırat Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, Elazığ 1998, s. 21-24; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 25; Bademci, *a.g.e.*, s. 108; Bruce Masters, "Halep (II)", *DİA*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, s. 244-245; Rahime Edibali, "Tarih Boyunca Halep", (Çevrimiçi) www.bayrakuyuncilik.com/2016/12/15/tarih-, 16.06.2019.

⁵⁹ Çakar, *a.g.t.*, s. 18-28; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s. 221, 252 ve 346; Gülay Ö. Bezer, "Rakka", *DİA*, C: XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, s. 432; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 7; (BOA TD 146 ve TD 1040); Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 149.

tarzının etkisinde kaldığı söylenebilir. Bir başka husus da Arabistan'ın doğusunun Osmanlı denetimine girmesiyle Avrupalı tüccarların faaliyetlerinin daha doğrusu Baharat Yolu'nun Şam'dan Halep'e doğru yön değiştirmesidir. Peşpeşe Venedikliler (1548), Fransızlar (1557) ve İngilizler (1586) şehirde konsolosluklar açtılar. Bu sirkülasyon nedeniyle olsa gerek birleşik Arap ve Acem Defterdarlığı 1560-70'lerde Halep, Diyarbakır ve Şam gibi Eyalet Defterdarlıklarına ayrıldı. 1593 yılında İskenderun'da bir Osmanlı Deniz Gümrüğü'nün açılmasıyla bir iç liman haline gelen Halep'in değeri daha da arttı.⁶⁰

Osmanlı devlet aklı Şam'dan Güney Anadolu'ya kadar olan alandakileri Halep Türkmenleri (Şamlular) diye adlandırmış ve Tavâif-i Türkmanân-ı Vilâyet-i Halep başlığıyla tahrir defterlerinde bunu detaylandırmıştır. Örneğin 1536 tarihli defterde Halep kent merkezi için 10 bin nefer karşılığı tahmini 50 bin nüfus, Sancak geneli için de 67 bin küsur nefer karşılığı 300-320 binlik bir nüfus öngörülmektedir. Bu nüfusun içinde gayrimüslimler; şehir merkezinde 270 hanede bin kişilik ve Liva genelinde de 1.570 nefer karşılığı 6-7 binlik bir yekûn teşkil etmektedirler. Türkmenler içinse 8 bin 50'si hane toplam 1.140 nefer karşılığı olarak 45-50 civarında bir rakam verilmektedir. Bazıları ise 60 binli rakamlardan bahsetmektedir. Türkmen taifelerinin yarıya yakını Müstakil Cemaatler, kalan kısmı da en kalabalığından başlayarak Beydili, Bayad, Avşar (Köpekli Avşarı), Gündüzlü (Gündüzlü Avşarı), İnallu, Beylik Avşar (Beyliklü) ve Harbendelü şeklinde sıralanmaktadır.⁶¹

Anılan tarih itibariyle Halep'e bağlı kaza ve nahiyelerden mevzumuza dahil el-Bab'da 1.075'i hane, toplam 1.380 nefer karşılığı ortalama 5.700-5.800 civarı bir nüfus (15 karye / köy ve 106 mezrâ); Menbiç'te 1.680'i hane, toplam 2.080 nefer karşılığı ortalama 8.900-9.000 civarı bir nüfus (100 köy ve 153 mezrâ); Şugur'da 2.235'i hane, toplam 3.880 nefer karşılığı ortalama 13 bin civarı bir nüfus (57 köy ve 63 mezrâ) bulunmakta olup bunun 1.200 civarındakini de Hristiyanlar oluşturmaktadırlar. 1527'de ayrı bir Sancak haline gelen Azaz'da ise 2 kasaba / nahiyeye, 111 köy ve 160 mezrâ bulunmaktadır. H. 943 / M. 1536 tarihli ve 397 numaralı Mufassal Tahrir Defteri'ne göre Halep Sancağı'nın toplam vergi geliri; 3 milyon 573 bin akçesi merkez ve 12 milyon 505 bin akçesi de kaza, nahiyeye ve Türkmân-ı Halep olmak üzere toplam 16 milyon 78 bin akçedir.⁶²

Osmanlı döneminin ilk yüzyılında Suriye'nin kuzeyinde yaşanan büyük atılım bölgenin idari yapısına da yansımıştır. Rakka, Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir Sancak merkezi iken 1586'da Eyalet Merkezi'ne dönüştürüldü. Lazkiye ise önceleri Arap / Şam Beylerbeyliği'ne bağlı Trablus Livası'nın bir Nahiyesi idi.

⁶⁰ Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 25-26; Masters, "a.g.md.", s. 245; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yayınları, 3. bs., Ankara 1988, s. 330; Ruhi Duman, "Osmanlı Dönemi Liman Kentleri (2)", (Çevrimiçi) www.vda.org.tr/aylik-yazi/osmanli-donemi-liman-kentleri-2/70, 17.06.2019.

⁶¹ İlhan Şahin, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi - Prof. Tayyib Gök-bilgin Hatıra Sayısı*, S: 12, İstanbul 1981-82, s. 689-692 ve 706-709; Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 12-17; Çakar, *a.g.t.*, s. 164-169; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 44-45; Bademci, *a.g.e.*, s. 110.

⁶² Özkılınç vd., *a.g.e.*, s. 11 ve 16-19; Çakar, *a.g.t.*, s. 34-49 ve 306.

yesi (4 bin nüfus) iken 1570'te Cebele Sancağı'na bağlı bir Kaza, 1579'da bu kez yeni ihdas edilen Trablusşam Eyaleti'ne bağlı Cebele Sancağı'nın Kazası ve 1595'te de müstakil Sancak olacaktır. İdlib'is-Suğra adıyla Halep'e bağlı Küçük bir Nahiye olan İdlip'te 17. yüzyıl başında aynı isimle bu kez Halep'in 16 kazasından biri olarak anılacaktır. Bu en küçük Kaza arşiv vesikalarına göre İdlibü's-Suğrâ, İdlibü'l-Kübrâ ve Eşmarûn beldelerinden oluşmaktadır (142 avâriz haneli nüfusu 3 bin civarı).⁶³

16. yüzyıl sonlarına doğru Türkmen nüfusunda 20 binlik bir artış gözükse de Halep kentinin nüfusu azalmaya durmuş, oldukça geniş bir sınır hattına ermiş olan Osmanlı'da Kanunî Sultan Süleyman sonrası ciddi iç huzursuzluklar başlamıştı. Bunlardan Halep de nasibini almış; Osmanlıların Kilis Sancakbeyi Canbolat Bey'in oğlu Hüseyin Paşa önce Kilis ve Halep Sancakbeyliği yapmış, sonrasında görevden alınıp öldürülünce yeğeni Ali Paşa isyan ederek şehri ele geçirmiştir (1606). Bağımsızlık kokan bu isyan ertesi yıl Kuyucu Murad Paşa tarafından bastırılmış ve Canbolatoğulları ailesi -ilginç bir mantıkla- isyanlarına destek veren Lübnan'daki Maanoğullarının yanına, Safed yöresine sürülmüştür.⁶⁴

1616 yılı itibariyle Halep Merkez / Paşa Sancağı'nın Antakya, Birecik, Rum-Kale (Halfeti) ve Nizip dahil 18 kazası bulunmaktaydı. Suriye'nin kuzeyindeki yerleşim yerlerinden Menbiç'i Ravendan ile birleşik Kaza, Gündüzlü dediğimiz Avşarları Amik ile ortak Kaza, İdlib yine Suğra (Küçük) olarak Kaza görülmekte; Azaz ve Lazkiye ayrı Sancak, Rakka ise Urfa merkezli ayrı bir Eyalet vasfını sürdürmektedir. Osmanlı Sultanı IV. Murad döneminde Safevîlerle tekrar başlayan ve 16 yıl süren mücadeleler Revan ile Bağdat Seferleri sonrası Kasr-ı Şirin Barışı'yla son bulunca (1639) kervanlar tekrar İran ipeğini Halep'e getirmeye başladılar. Ne var ki Halep ve havalisi 1650-1659 yılları arasında Osmanlı tarihinin en büyük Celalisi kabul edilen Abaza Hasan İşyanı'yla büyük bir karmaşa içine girecektir. Uzun yıllar devleti meşgul eden Abaza Hasan, Halep Valisi İpşir Mustafa Paşa'yla birleşince üzerine gönderilen birlikleri yendi; daha sonra af yoluyla bir İpşir Paşa, bir kendisi Halep Valisi yapıldıysa da dikiş tutmadı. A. Hasan tekrar isyan ederek bölgesel Osmanlı ordusunu yendi. Ancak tecrübeli Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından kısırıldıği Halep'te ortadan kaldırılabilirdi. Peşi sıra yapılan eşkıya ve silah tefişinde ise binlerce âsi yakalandığı gibi 80 bin tüfek de müsadere edilmiştir.⁶⁵

⁶³ Bezer, "a.g.md. (Rakka)", s. 432; İlker Kiremit, "Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)", *Hacettepe Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, Ankara 2019, s. 51-52; Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: XXII, S: 35, Ankara 2004, s. 64; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 32; Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S: 8, Ankara 1997, s. 254, 268-269 ve 281.

⁶⁴ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 45-48; Metin Akis, "Kilis Sancağında Canbolat Oğulları Ailesinin Yönetimi", *SÜTAD Şehirlerin Sevdalı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Konya 2015, s. 392-402; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 26-27; Masters, "a.g.md.", s. 245.

⁶⁵ Öztürk, "a.g.m.", s. 268-270; Masters, *a.y.*; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 27; Mücteba İlgürel, "Abaza Hasan", *DİA*, C: I, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988, s. 10-11; Münir Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa", *DİA*, C: XXII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 375-376; Mücteba İlgürel, "Köprülü Mehmed Paşa", *DİA*, C: XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, s. 258-259; Erendor, *a.g.e.*, s. 99.

Herşeye rağmen 17. yüzyıl Halep için bilhassa ikinci yarısıyla nüfus ve ticari açıdan en parlak dönemdir. 1681’de tamamladığı Seyahatname’sinde Evliya Çelebi buradan “*Dünyanın Emsalsiz Kalesi Haleb’üş-Şehba (Akça Halep)*” diye bahseder ve şehirle ilgili bolca teferruat aktarır. Sabunuyla (14 imalathane) meşhur İdlib ve limanıyla malûm (300 gemilik) Lâtikiye / Lazkiye de gözlemleri arasındadır. Zaman zaman yaşanan salgınlara rağmen (veba, sıtma) Halep şehir nüfusunun yüzyıl sonuna doğru 100 bini bulduğu kabul edilir. Bunda Celali isyanlarıyla bunalan Anadolu köylüsünün rolü büyüktür. Hatta Güneydoğu Anadolu’daki Süryaniler (Katolik) ve Ermeniler (Culfa) gibi gayrimüslimlerden de Halep’e ciddi bir akış söz konusudur. Misalen; 1640’da Halep’teki Hristiyan erkek nüfusu 1694’te yüzde 120’ye yakın bir artışla 5400’e yaklaşacaktır. Fakat Türkmen nüfusu için 40-42 binlik rakam verilmektedir (1683) ki bunda dönemsel isyan ve eşkıyalık hareketlerinin etkisi ile Orta Arabistan’dan Kuzey Suriye’ye yönelen Bedevî Şammar Aşireti’yle yaşanan çatışmaların izleri gözlenebilir.⁶⁶

Ardından Osmanlı İdaresi, konar-göçer Halep Türkmenlerini peyderpey Rakka düzlüklerinde iskân ederek yerleşik hayata geçmeye zorlamıştır. 1691 yılında Rakka Beylerbeyi Kadızade Hüseyin Paşa’yla gönderilen fermanla şöyle denilmiştir:

“Fırat nehrine karışan Belih Nehri kenarında bulunan Akça-Kale, Ayn-ı Rîz’den Rakka’ya kadar olan yerlere, büyük Türkmen oymaklarından Üsküdar’daki Valide Sultan Evkâfi hassına tâbi olan Beğdili ve diğer oymaklar ile beraber Boz-Ulus Mandesi (Sefer kaçını) Türkmenleri evvelce açıkladığı-miz nizamın gerektirdiği şartlar çerçevesi dâhilinde yerleştirileceklerdir.”⁶⁷

Bundan başka yine Rakka bölgesine Üsküdar-Evi Türkmenlerinden Bayındır, Musacalu, Lekvanik oymakları; Rakka ile Culab / Colap Çayı çevresine Tatalu, Acurlu, Günce, Çepni, Kılıçlı, Çecelü, Kazlı, Tuğlu, Şeyhlü, Elçi, Kubaş oymakları; Belih Nehri batısındaki 12 adet dere boyuna Boz-koyunlu’ya bağlı Kılıç-Begli ve Ali Begli, Beğdili’ne bağlı Beğmişli, Kadirli, Kazlı, Barak, Avşar, Güneş, Arablı ve Çağrganlı oymakları yerleştirilmiş ve İç Anadolu Bölgesi’ne iskân edilenlerle birlikte toplam sayı 49 cemaati bulmuştur. 1693’de Halep’in Menbiç Kazası’nın Sacur Çayı’nın su basar köylerine yerleştirilenlerinin sayısını Orhonlu, kitabında 1481 tahmini çift ve 1038 nefer olarak vermekte; bunları da Gavur-ili/Gavurelli, Firuzlu, Tavikli, Karataşlı, Tufanlı, Adillü, Hacı Fakılı ve Hüseyin Fakılı şeklinde sıralamaktadır. Rakka İskânı’nı sürgün olarak algılayan Türkmenler, otorite baskısının hafiflemesi ve güneyden gelen Arap aşiretlerle rekabet yüzünden zamanla Suriye’nin kuzeyindeki Çobanbey, Azaz, Bab, Carablus ile Antep, Hama, Humus ve yakın-uzak birçok diyara göçmüşlerdir.⁶⁸

1700’lere dek sürecek bu iskân için Halep’in vergi gelirlerinden bir kısmı Rakka’ya aktarılmış ve bu vilâyetin gelir toplamı 1695’te 55.397 guruş iken ilk

⁶⁶ Masters, “a.g.md.”, s. 245; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C: 8, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 53-59; (Çevrimiçi) <http://arif-yilmaz.tripod.com/evliyacelebi.htm>, 19.06.2019; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 47-48; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 44-45.

⁶⁷ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 48; Altun, *a.g.t.*, s. 67.

⁶⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 55-65; Altun, *a.g.t.*, s. 67-68; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 48-49; Umar, “a.g.m.”, s. 595.

etapta Rum-kale Mukataası'nın (vergi kaynağı), 1702'de Suruç Mukataası'nın eklenmesiyle 2 yıl sonra toplam 101.885 guruşa yani neredeyse 2 katına yükselecektir. 1709'da Birecik İskelesi (Fırat) Mukataası gelirlerine 2.556.600 akçelik zam yapıldıktan sonra dahil edilmesiyle Rakka'ya 19.295 guruşluk (23 milyon 153 bin akçe) bir ek kaynak ilavesi olmuştur. Yeni Malikâne (Ömürlük mülkiyet) sistemine dahil edilen Oymakların/Aşiretlerin Rakka Hazinesi'ne katkıları önce yüzde 20 oranında iken (1713) adet-i ağnam rüsumunun (koyun başına vergi) sistemden çıkarılmasıyla (1724) katkı oranı yüzde 2'ye gireyecektir (1733). Bu arada 2 milyon baş koyuna sahip Türkmân-ı Halep aşiret mukataalarının yıllık gelir 18. yüzyıl başı itibariyle 18 milyon 391 bin akçe gibi yüksek bir seviyede olacaktır.⁶⁹

Fakat başta ekonomi olmak üzere devlet düzeninde yaşanan bozulmalar yeni gerilimlere ve olumsuzluklara kapı açacaktır. Yüzyılın ilk çeyreğinde Suriye'nin kuzeyi gerek Şammar ve Aneze Araplarının, gerek Okçu İzzeddinli Aşireti gibi Kilis Ekrâdı'nın ve gerekse Halep Türkmenlerinden Okculu, Beğdili ve Tohtemürlü gibi oymakların eşkıyalık faaliyetleri sorun teşkil edecektir. Buna mukabil Devlet İdaresi'nin aldığı angarya vergiler ve yaylaya çıkma yasakları gibi tedbirler çözümsüzlüğü kuvvetlendirmekten başka bir işe yaramıyordu. İdarî ve iktisadî sıkıntılardan bıkan halk 1730'da Lazkiye'de bölgeyi idare eden Konya kökenli bürokrat aile Azm-zâdelere karşı ayaklanma çıkardı. Aktif vergi direnci gösteren O. İzzeddinli Aşireti, 1731'de Ahmed Paşa'nın Rakka'ya Vali olarak atanmasından sonra isyana kalkacak ve avârız vergisini reddeden Tacirli, Bektaşlı, Kılıçlı oymakları da bu kıyama katılacaktır. Fasilalarla 6-7 yıl süren kalkışma karşısında sarsılan devlet otoritesi, 1737 ve 38'de yeni iskân tedbirleriyle meseleyi izale etmeye gayret edecektir. Buna rağmen bölgedeki istikrarsızlık 1765'lere dek sürecektir.⁷⁰

Tüm bu gelişmeler ticarî olarak Halep'e endeksli Kuzey Suriye yöresinin yıldızının da yavaş yavaş sönmesine sebep olacaktır. Dahası Safevî Devleti'nin dağılmasıyla (1736) İran ipeğinin verimindeki düşüş Avrupalı tüccarları alternatif aramaya itti. Zamanla hem liman ticaretiyle İzmir'in hızlı inkişafı Halep'i ikinci plana düşürdü hem de azalan ecnebî tüccarın yerini ağırlıklı olarak Hristiyan ve varlıklı Arap burjuvazisi doldurmaya başladı. Bu unsurların yabancı devletlerce himaye altına alınmaya çalışılması ulusal sorunları; Sünnî eşraf ile şehrin alt tabakasını oluşturan Arap, Türk, Kürt topluluklarının rekabeti ise yerel sorunları daha da büyüttü. Kurulduğundan beri (1600) yönetici elite imtiyaz mücadelesine giren Mahallî Yeniçeri teşkilatının verdiği bezginlik cabasıydı. Guruplar arası bu çekişme şehrin kurumsal yapısının çöküşüne yol açmakla kalmadı, sonraki asırların kronik sorunlarının doğmasına da mutfak oldu.⁷¹

⁶⁹ T. Ögüt - N. Küçük, "18. Yüzyılda Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, Y: 7, S: 12, Kilis, Mayıs 2015, s. 50-57.

⁷⁰ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 49-50; Küçük, "a.g.m.", s. 56-69; Buzpınar, "a.g.md.", s. 117-118; Ali Karaca, "Azmzâdeler", *DİA*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 350.

⁷¹ Buzpınar, "a.g.md.", s. 118; Sauvaget, "a.g.md.", s. 121; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 50.

Yine de İskenderun ve Trablus limanları vasıtasıyla Avrupa'dan kumaş, cam, madenî eşya gibi mamûl maddeler ithalinden ve ipekliler, pamuklular ile hammadde ihracından yılda 900 bin lira gibi bir meblağ kazanan (1775) Halep halen Dünya ticaretinde öneminin bitmediğini ispatlama gayretindeydi. Bu arada Osmanlı Devleti de sürekli yaptığı gibi idarî teşkilatta sık sık değişiklikler yapma yolundaydı. 1740'a kadar 4 sancaktan (Paşa Sancağı, Ma'arra, Uzeyr, Kilis) mürekkep Halep Eyaleti 1756-1791 sürecinde 5 sancaktan (Merkez, Balis, Cebeliye, Kilis ve Azaz, Matah) oluşacaktı. 1811 yılı Avârız Defteri'ne göre 16 kaza ve 12 nahiyeden müteşekkil Halep Merkez Sancağı'nda Antakya, Menbiç, İdlib'is-Suğra, İskenderun, Maarre'tün-Numan gibi yerleşim yerlerini kaza olarak görmekteyiz.⁷²

19. yüzyıl Halep için felaketlerin katlandığı bir dönem oldu. 18. yüzyılın ikinci yarısında (1762-63 ve 1787) binlerce insanın vebadan (kara ölüm) ölmesinin yaraları daha tam sarılmamışken önce 1802 Zelzelesi ve ardından tekrar bir tâun afeti / veba ile yine binlerce kişi can verdi. 1822 depremi ise adeta şehri harap etti. Arşiv vesikalarındaki rakamlarda bile depremin etkisinden olsa gerek can kaybında 8-10 bin, 15 bin, 20 bin gibi farklılıklar bulunmaktadır. 1827 yılındaki Büyük Tâunda kimi kaynaklara göre 20 bin, kimi kaynaklara göre 25 bin Halepli öldü. Hepsinin üstüne Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı'ya yaşattığı siyasî felaket Mısır'a Vali oluşundan çeyrek asır sonra Suriye'nin kuzeyine de bulaştı. Oğlu İbrahim Paşa Filistin ve Lübnan'la birlikte Trablus ve Lazkiye şehirlerini ele geçirmekle kalmadı, üzerine gönderilen tüm Osmanlı birliklerini yendi. Bunlar arasında Halep Valisi Mehmed Paşa kuvvetleri de vardı, ardından bir de Beylân/Belen (Hatay) yenilgisi. Sonuç olarak 1840'a kadar Halep, Lazkiye, Rakka, Şam hatta Adana bile hinterlandıyla birlikte Mehmet Ali Paşa tarafından yönetildi lakin Halep'te büyük sıkıntılara, Lazkiye'de ise ayaklanmalara sebep oldu.⁷³

Tanzimat denilen düzenlemelerle toparlanmaya çalışan Osmanlı, uluslararası bir sorun yumağı haline gelen Kavalalı Meselesi'ni Mısır hariç çözme başardığı sırada Halep'in nüfusu İngiliz konsolosluk raporlarına göre 65 bin ilâ 80 bin arasında tahmin edilmektedir. 1848-49 Halep Nüfus Defterleri'nde ise kent merkezinin nüfusu 38.228 olarak gözükmemektedir ki bayanları dahil etmek için 2'yle çarpıldığında önceki tahmini doğrulayan bir rakam ortaya çıkmaktadır; 74 bin 500 gibi. Büyük bir düşüş gösteren yıllık ticaret rakamı ise 1841-1846 arasında 100 bin lirayı bile bulmamaktadır. Bu esnada ise önce bir kıtlık (1845), sonra bir veba salgını (1848) ve 6 yıl sonrasında da bir deprem yaşanacaktır.⁷⁴

⁷² Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 32-33; Sauvaget, *a.y.*

⁷³ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 51; Sauvaget, "a.g.md.", s. 121; Murat Reis, "Tarih Boyunca Veba-Taun", *Yaklaşan Saat*, Ocak 2001 (Çevrimiçi) www.yaklasansaat.com/eski_kavimler/yaklasansaat/tarih_boyunca_veba_tاون.asp, 20.01.2019; Ümit Ekin, "1822 Halep Antakya Depremi ve Bölgeye Etkileri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, KOCAV, S: 17, İstanbul, Güz 2007, s. 35-38; Masters, "a.g.md.", s. 246 ve Buzpınar, *a.y.* ile Bezer, (*Rakka*), *a.y.* Ömer İshakoğlu, *Suriye Tarihi (Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi ve Kültürel Hayat 1800-1918)*, Kabalı Yayınçılık, İstanbul 2012, s. 60-71; M. Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C: XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, s. 63.

⁷⁴ Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 45; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 41-42; Sauvaget, "a.g.md.", s. 122; Dağ, *a.y. (Halep)*

Halep ekonomisi kötüye giderken yerli Hristiyan tüccarların devletlerarası ticarete ayrıcalıkla hale gelişleri, kırsal alanlardaki asayişsizlikten ötürü Halep şehir merkezine düzenli bir Hristiyan nüfus akışının getirdiği sosyal değişim ve en son Gülhane Fermanı'nın Müslim & Gayrimüslimleri eşitlerken askerlik düzenlemesiyle getirdiği eşitsizlik yüzyılın ortasında Halep'te kanlı bir isyana dönüştü. 1850'de Müslüman bir gurup Halep Valisi Mustafa Zarif Paşa'ya zorunlu askerliğin ve Hristiyanlara imtiyazın kaldırılması ultimatomunu verdiler. Kabul edilmeyince de kaldırılan Yeniçeriliğin eski reislerinden Abdullah el-Bâbinsî'yi önder seçerek Hristiyan mahallelerine doğru harekete geçtiler. Valinin kaçtığı ve Bâbinsî'nin şehir yönetimine el koyduğu bu isyanı Osmanlılar, İngilizlerle anlaşarak hallettiler ve İngiliz topçusunun bombardımanı akabinde Osmanlı birlikleri şehre tekrar hâkim oldu. Olayın yayıldığı Antep, Birecik ve Runkale'de de sükûnet sağlandı. Fakat bu '*Fark Yaraları*' hiç kapanmadı.⁷⁵

Kuzey ve Orta Suriye'nin odak noktası Halep, bir yandan bu tip teo-politik olaylar ve 1845 kıtlığı, 1854 depremi gibi doğal hadiselerle uğraşırken öbür yandan milliyetçilik ve kozmopolit bir eğitim üzerinden modernleşmeye doğru yol alıyordu. İmparatorluğun kurucu unsuru Türklerde bile milliyetçilik/Türkçülük fikrinin doğmasına daha çok varken Araplar, biraz da yabancıların sayesinde temel savı kendilerinin Osmanlılardan üstün olduğu düşüncesindeki Arap Milliyetçiliği fikrini örgütlemeye başlamışlardı. Bu amaçla Beyrut'ta Amerikalı Misyonerlerin (ABCFM Board) himayesinde 1847'de Sanat ve İlimler Cemiyeti'ni (Cemiyet'ül-Fünûn ve'l-Ulûm / Society of Arts and Sciences) açmışlar ve başta Hristiyan Araplar olmak üzere Halep, Şam gibi şehirlerde rağbet görmüşlerdi. Mehmet Ali oğlu İbrahim Paşa zamanında Halep dâhil Suriye ve Lübnan'ın birçok şehrine Cizvit Okulları açan Fransızlar da Katolikleri organize etme adına 1850'de Şark Cemiyeti'ni (Oriental Society) kurdular. 1857'de kurulan Suriye İlim Cemiyeti'nin (El-Cemiyetül-İlmiyye el-Suriye) Hristiyan, Müslüman, Dürzî 150 üyesinin ortak 2 özelliği vardı: Arap olmak ve Türk idaresine düşmanlık.⁷⁶

Bu tarihlerde Kuzey Suriye'nin diğer önemli yerleşim yerlerinden Rakka müstakil Mutasarrıflık, Lazkiye ise Sayda Eyaleti'ne bağlı Sancak olarak idare olunuyordu. Rakka'nın Birecik Kazası'ndaki tersanede yapılan Fırat ve Dicle adlı 2 buharlı gemiyle Fırat Nehri üzerindeki ticarî taşımacılık yeni bir boyut kazanacak ve zamanla şirketleşecekti (1860). Ayrıca 1847 ile 1850 arasındaki

⁷⁵ Hasan Karaköse, "Tanzimat'a Tepki Olarak Ortaya Çıkan Halep Olayı (1850)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: X, S: 53, 2017, s. 254-257 ve 268-269; Enver Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hıtratu 1816-1862", *Belleterin*, C: 4, S: 16, Ankara 1940, I. Teşrin, s. 443-445; Masters, a.y. "Halep'in Çöküş Dönemi", (Çevrimiçi) www.yenisoz.com.tr/halep-in-cokus-donemi-haber-18259 ve "Halep Katliamı-1850", (Çevrimiçi) [https://www.wikizero.com/tr/Halep_Katliam%C4%B1_\(1850\)](https://www.wikizero.com/tr/Halep_Katliam%C4%B1_(1850)), 21.06.2019. 'Fark Yaraları' şiiri ve şarkısı için de bkz: (Çevrimiçi) <http://ansiklopedi.muslumcu.com/muslumgurses/fark-yaralari>, 21.06.2019.

⁷⁶ H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği, Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilgi (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, S: 30, Yaz 2004, s. 180 ve 195; Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılcılığı Hareketlerinin Başlaması Ve Devletin Tedbirleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: XVII, S: 28, 1995, s. 89; Dağ, a.g.e. (Suriye), s. 22-23; Dağ, a.g.e. (Halep), s. 51.

Devlet yıllıklarında (Salname) Lazkiye'nin 15 kazası içinde konumuzla alakalı olarak Bayır, Bucak, Behlüliye ve Cebel-i Ekrâd isimleri dikkat çekmektedir. 1856'da bu sayı, Sayda'nın 9 sancağından biri olan Lazkiye Livası'nın kazaları bakımından 17'ye çıkmıştır. Bir yıl sonra ise Avrupalıların ve Amerikalı misyonerlerin gözbebeği Beyrut, Eyaletin merkez Livası olacak; yüzyılın sonuna dek Lazkiye kimliğinin gelişiminde başat rol oynayacaktır.⁷⁷

Paris Antlaşması'nın bir gereği olarak yapılan İslahat Fermanı'na (1856) Osmanlı Ciddesi'ndeki Müslüman halkın verdiği tepkinin İngiltere ve Fransa tarafından kaba güçle bastırılması sonrasında patlamaya hazır bomba haline gelen Suriye'nin Akdeniz sahilinde fitili yine bu iki dış devletin Süveyş rekabeti ateşlemiştir. 1858'de başlayan ve 1860'da tüm Lübnan'a ve Şam'a yayılan Dürzî & Mârûnî çatışmasına Devlet, Fuad Paşa vasıtasıyla el koymuş olmasına rağmen Fransız askeri müdahalesi Osmanlı'yı Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi adı altında çok özel bir yapı kurmak zorunda bıraktı (1861). Aynı hususiyet 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile genele şâmil kılınmaya çalışıldı ve Osmanlı mülki idaresi bölgesel Eyalet sisteminden bugüne miras kalan il bazlı Vilâyet sistemine dönüştürüldü.⁷⁸

Bu nizamnameye göre Trablusşam Valiliği'ne bağlı bir Kaza olan Lazkiye, bu konumunu 1880'de ayrı bir sancak / vilâyet oluncaya dek sürdürecektir. Türkmen yerleşim yerlerinden Bayır, Behlüliye, Bucak, Cebel-i Ekrâd ise nahiye vasfını korumaktadır. Rakka ise evvela Zor Sancağı'na bağlı bir Kaza (1854), sonrasında Urfa Sancağı'na bağlı Kaza ve ardından tekrar Halep Sancağı'na bağlı Kaza olarak Cihan Harbi akabinde alacağı pozisyona ilerlemektedir. 1865 tarihli Halep Vilâyet Nizamnâmesi doğrultusunda bizzat Ahmet Cevdet Paşa tarafından teşkilatlandırılan ve "*Haleb ve Adana ve Maraş livâları ile Urfa Mutasarrıflığı bir dâire-i mülkiye itibar olunacak ve bu dâire Vilâyet-i Haleb ismiyle yâd olunacaktır*" denilerek yine eyaletsel bir yapıya büründürülen Halep'in kazaları arasında da İdlîb, Bâb, Cîsr-i Şugur gibi yerleri görmekteyiz.⁷⁹

Bu dönemde Halep idarî biriminin tamamı 115.377 hanedir ki bunun yüzde 85,8'i Müslüman, yüzde 13,7'si Hristiyan ve yüzde 0,5'i Musevî olup toplam nüfus 576 bin 885 gibi bir rakama tekabül etmektedir. Halep Merkez Kazada 52.979 hane olup bunun 10,2'sini gayrimüslimler kalanını ise Müslümanlar oluşturmaktalar; 28 bin Hristiyan ve Musevî, 238 bin küsuru da Müslüman. Nefs-i Haleb denilen Halep kent merkezindeyse 51 bin Müslüman

⁷⁷ Bezer, "a.g.md." (Rakka), s. 432; Ergin Ayan - Hülya Arnak, "İlhan Ekinci: Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: III, S: 11, Bahar 2010, s. 449-450; Hamza Taşkeser, "Birecik-Bağdat-Basra Nehir Yolu", (Çevrimiçi) www.ciftlikdergisi.com.tr/birecik-bagdat-basra-nehir-yolu.html, 21.06.2019; Kiremit, *a.g.t.*, s. 53-55.

⁷⁸ Emine Gümüşsoy, "1860-1861 Cebeli Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y: 6, S: 12, Ankara, Ağustos 2008, s. 69-81; Erendor, *a.g.e.*, s. 99-100; "Cidde ve Suriye Ayaklanmaları", (Çevrimiçi) www.e-tarih.org/sayfa.php?sfid=511, 22.06.2019; Bademci, *a.g.e.*, s. 111; Fulya D. Karakoç, "19. Yüzyıl Sonunda Halep'te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yönetim ve Konsolosluk Arasındaki İlişkiler", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y: 14, S: 24, Bursa 2013/1, s. 74-75.

⁷⁹ Hasan Karaköse, "Haleb Vilâyet Nizamnâmesi 1865", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C: VIII, S: 29, Eylül 2017, s. 1229-1230; Kiremit, *a.g.d.*, s. 63 ve 71-72; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 37-38; Sezen, *a.g.e.*, s. 428.

(10.180 hane), 9.900 Hristiyan (1.978 hane) ve 2.500 Musevî (500 hane) vatanında yaşamaktadır. Şehirde gayrimüslim oranı 5/1 gibi (yüzde 19,5) yüksek bir orandadır. Genel görüntüde ise Müslüman unsurlardan Araplar 295 bin kişiyle yüzde 51'lik, 71 bin 500 kişiyle Türkmenler yüzde 12,5'lik, 55 bin kişiyle de Kürtler yüzde 9,5'lik bir oranda Vilayet nüfusundan pay sahibidirlere.⁸⁰ Yüzde 10'dan fazla da 'diğer' diyebileceğimiz bir kısım var.

Yine ama yeni bir salgının yaşandığı Halep'te koleradan 9 bin kişi öldü (1864). Aynı hastalıktan Trablus ile Lazkiye ve köylerinde ölen insan sayısı ise 1.577 idi. Aradan 7-8 yıl geçtikten sonraki Antakya Depremi özellikle Lazkiye kırsalını, 12 yıl geçtikten sonraki depremde Halep'i etkiledi. Ancak aynı tarihteki asıl deprem İstanbul'da oldu ve Mebusân Meclisi teşkil edilerek Meşrutiyet Yönetimi'ne geçildi. Beyrut merkezli Kolejleriyle (Syrian Protestant College) 1866'dan beri Suriye Hristiyanlarını Protestanlaştırmaya ve Arapları da milliyetçilik fikriyle organize etmeye çabalayan Amerikalılar ve ticarî bağlar ile bölgedeki Katoliklerin hâmilîği üzerinden hegemonya kurmaya çalışan Fransızlar, Lübnan ve Suriye'de birçok defa Devlet-i Âliye karşıtı bildirimler yayınladılar. Dergiler ve gizli teşkilatlar çerçevesindeki bağımsızlık yanlısı Araplar böylelikle harekete geçti. '93 Harbi'nin (1877-78) Ruslar lehine neticelenmesiyle birlikte Ahmed el-Sulh öncülüğünde Şam'da gizli bir kongre düzenleyerek içinde Halep, Hama, Humus, Lazkiye'nin de bulunduğu Suriye Bölgesi'nin bağımsızlığının ilânına karar verdiler de Emir Abdülkadir (Abdülkadir el-Cezâiri) gibi âkil adamların etkisiyle emellerini tehir ettiler. Yabancı güçleri işgale çağırarak bir otonomi / özerklik koparma hevesleri de sonuç vermedi fakat kopacak fırtınanın ve olası ayrışmanın ipuçlarını verdi.⁸¹

En tecrübeli devlet adamlarını Suriye Valiliklerine atayan Osmanlılar, Mithat Paşa'nın valiliğinde yörede geçici sükûn sağlayabildiler. Paşa'nın layihalarından (ıslahat raporu) 49 bin olan Lazkiye nüfusunun 31 bin küsurunun Nusayri ve İsmaili, 15 bine yakının Sünnî, 280 kadarının da Hristiyan olduğunu öğreniyoruz (1880). Vilayet İdare Meclisi'nce hazırlanan 1885 tarihli bir yazıda ise Lazkiye'ye bağlı Cebel-i Ekrad ve Bayır-Bucak Nahiyelerinin birleştirilerek buraya bağlı 221 köyün Kebere/Gebere merkezli bir kaymakamlıkla yönetilmesi öneriliyordu. Yabancı iş adamlarının ve misyonerlerin gözde şehri Beyrut da eyaletsel bir Vilâyet Merkezi haline getirilince Lazkiye de artık buna bağlı Sancak olarak tarihî yolculuğunu sürdürecektir (1887).⁸²

Yavaş yavaş batmakta olan Devletin küllerinden yeni bir Devlet çıkaracak olan Atatürk'ün doğduğu yıl Halep kent merkezinin nüfusu 63 bin 300 olarak (12.658 hane) kaydedilmiş. Bu da Nefs-i Halep 14 yıldır yerinde saymış demek oluyor. Sancak nüfusu ise 244 bin civarında (48.779 hane) olup 1867'ye göre 22 binlik bir kayıp gözüküyor. Hristiyan nüfusu da biraz azalmasına rağmen

⁸⁰ Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 41; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 51-52; Karakoç, "a.g.m.", s. 75.

⁸¹ Mesut Ayar, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi*, İstanbul 2005, s. 23-24; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 51; Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 86 ve 119; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 75-76; Dağ, *a.g.e. (Suriye)*, s. 22; Günay, "a.g.m.", s. 90-92; Bademci, *a.g.e.*, s. 112.

⁸² Kiremit, *a.g.t.*, s. 74-76 ve 92-108; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 76-77; Bademci, *a.g.e.*, s. 113.

Musevî nüfusu kısmen arttığından eskiye nazaran gayrimüslim nüfus için yüzde 1,3'lük bir artış söz konusu. Vilayet genelinde ise 708 bin 500 (141.709 hane) gibi büyük bir artış görünüyor; yüzde 86,6 oranındaki Müslim nüfus bile artış eğiliminde. Bu bağlamda ünlü Osmanlı paşalarının yaptığı düzenlemelerin etkili olduğu ve 4 olan Sancak sayısının 8'e yükseltildiği anlaşılıyor.⁸³

Geçmişten günümüze bölgenin kaderinin tabii ve insanî afetlerden 1884 ve 1887 depremleri Halep civarında büyük bir hasara yol açmış, 1890 ve 1891 yıllarındaki kolera salgını ise Çukurova'dan Şam'a kadar tesir ederek yüzlerce kişinin ölümüne sebebiyet vermiştir. Buna mukabil Devlet ciddi sağlık tedbirleri almış, bir yandan da bayındırlık işlerine hız vermiştir. 1880-1885 arasında Halep'ten İskenderun Limanı'na uzanan 160 kilometrelik şose yol yapıldı. Osmanlı Devleti ile Düyun-u Umumiye İdaresi işbirliğiyle kurulan Tütün Rejisi 1884'te Halep'e Tütün Fabrikası açtı. II. Abdülhamid'in çok önem verdiği su kanalı şebekeleri ve eğitim kurumu seferberliği yanında 1887 depreminin neden olduğu kıtlık gibi durumlarda da Devletçe yemeklik zahire yardımında bulunulmuştur. Lazkiye Nusayrilerine ayrı bir ihtimam gösteren Sultan, Mutasarrıf Ziya Bey'den onlar için köy köy onlarca mektep ve mescid açılmasını istemekteydi (1890). Zaten RPCNA (Reformed Presbyterian Church in North America) adlı Presbiteryen Misyoner kuruluşu çoktandır Lazkiye'yi misyon merkezi olarak belirlemiş ve 1869 Maarif-i Umumi Nizamnamesi gereğince özellikle Nusayrilere yönelik açılan özel okullar 1892 itibariyle 1'i şehir merkezi, 9'u da dağlık alanda (Cebel-i Nusayr) olmak üzere 10'a ulaşmış (toplam 442 öğrenci); açılan sağlık kurumlarından da 1897 itibariyle hizmet alan insan sayısı bini dispanser ve 3 bini de hastanede olmak üzere 4 bini bulmuştu.⁸⁴ Devletse denge kurmaya çalışıyordu.

Aynı yılın nüfus verilerine göre 150 bin nüfuslu Lazkiye Sancağı'nın 132 bini Müslüman (85 bin Nusayrî / Alevî, 38 bin Sünnî, 9 bin İsmailî / Şîî) ve 18 bini Hristiyan (11. 3 bin Ortodoks / Süryanî, 4.2 bin Marunî, 1.6 bin Gregoryen / Ermeni, 0.6 bin Protestan ve Lâtin). Şehir merkezinin nüfusu ise 15-16 yılda 10 bin azalarak 39 binlere düşmüş bir durumda. Halep Sancak nüfusu da 1881'den 1897'ye gelirken 15 bin azalarak 107 bin 800'lere inmiş. Kent merkezinin nüfusu ise biraz daha artarak 75 bin 400'e varmış, bunda da yaşanan afetler haricinde köy ve kasabalar eksenindeki aşiret şekavetlerinin (haydutluk) payı olduğu söylenebilir. Vilayet genelindeki büyük bir artışla 816 bine varmış gözüküyor ki yine bunda mülki idarenin hudutlarını değiştirme alışkanlığının (1 sancak ilave) etkisini aramak lâzım. Genel nüfusun yüzde 85-86'sı Müslüman (700 bin 600), yüzde 11,5'i Hristiyan; 10.655 kişilik Musevî (yüzde 1,3) ve 11.305 kişilik Ecnebî (yüzde 1,4) nüfus ise şehrin çok kültürlülüğü dışında çok uluslu kimliği açısından ayrıca dikkat çekmekte.⁸⁵

⁸³ Eroğlu vd., *a.g.e.*, s. 149-150; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 42; Hasan Karaköse, "Halep'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, C: X, S: 51, Konya, Ağustos 2017, s. 290.

⁸⁴ Karaköse, "a.g.m.", s. 291 ve 296; Kurtuluş Demirkol, "Adana ve Kolera (1890-1895)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 56, Kütahya, Nisan 2018, s. 144-146; Ayar, "a.g.m.", s. 27-28; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 59; Kiremit, *a.g.t.*, s. 274-290 ve s. 300-301.

⁸⁵ Kiremit, *a.g.t.*, s. 260-261; Karakoç, "a.g.m.", s. 76-77; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 42-43.

Halep genelindeki Türk / Türkmen nüfusu kayıtlarda yüzde 16-17'lik (135.785) bir oranda gözüke de yöredeki her vatandaşın başına gelenden biraz daha fazla olarak nerdeyse 2 asırdır hem Merkezi Hükümetin hem de âsi Arap aşiretlerinin baskısıyla ya tarım alanlarına ya da kuzeye doğru hareketlendiler. Devletin yaramaz çocukları hükmündeki çöl bedevileri ile konar-göçer Türkmenlerin başına buyruk hatta kimi zaman âsi hareketleri yöneticileri rahatsız ettikçe ve onları yeni mülki çözümler aramaya ittikçe (yaylalara çıkmanın yasaklanmasına değin) onlar da peyderpey Hatay, Antep, Osmaniye gibi diyarlara sarkacaklardır. Hristiyan unsurların eğitim imkânlarıyla kıyaslanması bile mümkün olmayan Halep Türkmenlerinin kırsal yerleşme yerlerindeki toplam 5 adet okul sayısı kendilerine en yakın bölge olan Trablus'tan bile 4 kat daha aşağıdaydı.⁸⁶ Ne yazık ki 20. yüzyıl Taife-i Türkmân için daha zorlu geçecek. Fakat Eşraf-ı Arab'ın federalizm talepleri karşısında destek aradığında Osmanoğlu'nun karındaşı çadırı bulması zorlaşıyordu.

*"Zinhar ve zinhar Türklere evlâdınızdan bir nefer malınızdan bir dirhem vermeyesiz. Zira Türkler bilâd ve vatanlarınızı fûruht etmek efkârındadırlar (satma düşüncesindedirler). Zira onların din ve dünyaları dirhem ve dinar, ahiretleri azâb-ı nâr ve arsızlık onlarca iftihardır."*⁸⁷ diye bildiri dağıtan Milliyetçi Arapların elleri altında ciddi de bir teknolojik alt yapı vardı. Payitaht İstanbul'da daha matbaanın kurulmasına 20 yıl varken Halep'te Arapça basım yapabilen bir matbaa çoktan kurulmuştu (1706). Bunu 1841'de Belfonti, 1855'te Dumanî ve 1857'de Marunî Matbaaları takip etti. Osmanlı ise ancak Ahmet Cevdet Paşa'nın Halep Valiliği sırasında bir Vilayet Matbaası kurabilecek (1867) ve Furât adında bir dergi / gazete çıkaracaktır. Halepli Abdurrahman el-Kevâkibî, II. Abdülhamid'i istibdatla eleştirdiği Halep'in ilk özel Arapça gazetesi olan "*Şehbâ*"yı kapatılmakla kalmaz, Arapların Osmanlılardan ayrılmasını ve din ayırımı gözetmeksizin tüm Arapların savunan ilk Müslüman olarak temayüz eder. Hatta Kureyş soyundan bir Arap Hilafeti ile Arabistan merkezli güçlü bir Arap Devleti kurma tasavvuruyla sonraki Arap Milliyetçilerinin adeta fikir babası hükmündedir.⁸⁸ Abdülhamid Han'ın Pan-İslamizm / İslam Birliği politikası bu ayrılıkçılığa panzehir geliştirme adınaydı ama derde deva olmadı.

İkinci büyük öncü Lübnanlı Necip Azurî bizim Jön-Türkler gibi Paris'te Suriye'nin ayaklanmayla Türk egemenliğinden çıkmasını maksat edinen bir derneği (Ligue de la Patrie Arabe/Arap Vatanı Birliği) 1904'te kurdu, ardından Fransızların da desteğiyle 1907'de bu amaçla bir de dergi (l'Indépendance Arabe / Arap Bağımsızlığı) çıkardı. 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet bu çizgideki Araplara siyasal olarak ifade imkânı vermiş ve 240 kişiyle açılan Mebuslar Meclisi'nde 50 milletvekiliyle (bazı kaynaklarda 288'e 60) temsil edilmişlerdi.

⁸⁶ Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 52-56; Karaköse, "a.g.m.", s. 293; Işıl Bostancı, "Halep Türkmenleri (Boy ve Oymaklar)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ 1998, s. 104-105.

⁸⁷ Fî 7 Rebi'ul-Sâni fi 98 / 9 Mart 1881 (BOA, *Yıldız Arşivi*, Kısım No: 18, Evrak No: 94/26).

⁸⁸ Günay, "a.g.m.", s. 92-94 ve 101-102; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 88-90; Soy, "a.g.m.", s. 181-182; Karakoç, "a.g.m.", s. 75; Ş. Tufan Buzpınar, "Kevâkibi, Abdurrahman b. Ahmed", *DİA*, C: XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, s. 339-340.

4'ü Halep'ten mebus seçilen Arap vekiller başta İttihad ve Terakki Fırkası listelerinden Meclise girmelerine rağmen zamanla adem-i merkezîyetçi (yöresel yetkici, federalist) Ahrâr Fırkası'na (Özgürlükçüler Partisi) kaydılar. Lazkiye Mebusu Arslan Bey'in de öldürüldüğü 31 Mart (13 Nisan) Ayaklanması'nı Hareket Ordusu'yla bastıran İttihatçıların merkezîyetçi yaklaşımları Arapları muhalif guruplara, Ağustos 1909'da çıkarılan Cemiyetler Kanunu sonrası da gizli-açık cemiyetlerle bağımsızlıkçı örgütlenmelere sevk edecektir.⁸⁹

Yüzyıl başında Sultan Abdülhamid'in siyasi bir stratejiyle başlattığı Hicaz Demiryolu, 1906 itibariyle Rayak (Lübnan) - Hama - Halep Hattı'nın da açılmasına rağmen bölgedeki ayrılıkçıların fikirlerini değiştiremedi. 4 milyon lira gibi rekor bir maliyete sahip proje Türkler için ancak I. Dünya Savaşı'nın ikmal ve lojistiğinde, resmi açılışından 10 yıl sonra da Batılı devletlerin Manda Yönetimleri için işe yaradı. 1908 seçimlerindeki milletvekili sayısını bile ülke genelinde Arap nüfusunun Türk nüfusundan fazla olduğu iddiasıyla yetersiz bulan teo-nasyonalist Arap öncülerse Osmanlı'nın Trablusgarp Savaşı'ndaki (1911) acziyetini görünce faaliyetlerini hızlandırdılar ve peşpeşe el-Kahtaniye (Öz Arap), Hizb'ül-Lâmerkeziyyet'ül-İdariyye el-Osmanî (Osmanlı'da Adem-i Merkezîyet İdareciliği Partisi), Cemiyet'ül-Arabiyye el-Fetât (Arabî Gençler Cemiyeti) gibi ihtilâlcî ya da otonomcu örgütler teşekkül ettirdiler. Bâb-ı Âli'nin Balkan Savaşları çaresizliği ve akabindeki İttihat-Terakki Darbesi esnasında Paris'te büyük bir Arap Kongresi toplanmakla (1913) kalmadı, Mısırlı / Mısıri Osmanlı subayı Aziz Ali tarafından İttihatçıların derin teşkilatlanmasını takliden sadece Arap subaylarının üye olabileceği gizli el-Ahd (Yemin) Cemiyeti kuruldu (1914).⁹⁰ Gayrı ayrılık kapıya dayanmıştı.

Bu hengâmede Halep Türkmenleri şehirde ekseriyeti oluşturan mutedil Araplarla yaşamı paylaşmaya devam ediyor ve biraz da Milliyetçi kesimlerin boy hedefi olmaktan olsa gerek olanı - biteni endişeyle izliyordu. Cihan Savaşı'na girişin ilk yılında Halep vilayet genelinin 790 binlik nüfusunun 430 binlik Arap mevcudunun ardından Türkmenler 110 binle ikinci büyük gurubu oluşturmaktaydı ki bunun 16 bin küsurunun halen konar-göçer olduğu görülmektedir. Vilayet nüfusunun 26 bin azaldığı bir ortamda Müslüman nüfusunun 700 binlerden 611 binlere düşmesi aradan geçen 17 yılda olanların rakamsal özeti, Türkmen nüfusundaki 25 binlik azalma da onun zeyli gibi. Lazkiye Sancağı'nda ise toplam nüfus 147 bin 700 civarında olup bunun 51 bin küsuru merkez kazada idi. Burada Sünnî nüfus 25 bine yakın bir sayıda iken Arap Alevîsi de denilen Nusayrîler 20 bin 800 civarı, Hristiyan (Ortodokslar, Mârûnîler, Ermeniler, Protestanlar) nüfus da 4 bin 500'lerdeydi. Sanca-

⁸⁹ Soy, "a.g.m.", s. 182-184; Erendor, *a.g.e.*, s. 100-103; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 77-79; Bademci, *a.g.e.*, s. 115-120; Suat Zeyrek, "II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 6, S: 2, Bahar 2013, s. 27-30; Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918)*, C: 9, TTK, Ankara 1996, s. 62-63 ve 90-91.

⁹⁰ U. Gülsoy - W. Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *DİA*, C: XVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, s. 441-444; Soy, "a.g.m.", s. 185-186 ve 199-200; Bademci, *a.g.e.*, s. 120-121; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 80-81.

ğin genel nüfusu aynıya yakınken Lazkiye merkezine yönelik 10-12 binlik bir nüfus göçü söz konusu. Ekserisi nahiyelerde oturan Lazkiye Türkmenleri ise 7-8 binlik bir kesafetteler.⁹¹

İnsanlık mirasının ve doğal enerji kaynaklarının gözde diyarı Ortadoğu ve bilhassa Mezopotamya (el-Cezîre) tarih boyu savaşılan toplulukların adeta 'Leyla'sı hükmündeydi. Mezopotamya'nın kuzeyinde 30 yıla yakındır kesintilerle süren güç savaşları esasında 100-105 yıl öncekinin rötarlı devamından başka bir şey değil. Sulu-Yer ya da Ara-Su anlamındaki Mezopotamya'nın iki büyük ırmağından Dicle'nin yukarı havzasını daha doğrusu Kuzey Irak'ı Telafer temelli 2 makalemizde işlemeye çalışmıştık.⁹² Şimdiyse Fırat'ın orta, Suriye'nin kuzey topraklarındaki Yüzyıl Savaşları'na⁹³ geldi sıra.

Büyük devletler arasında 19. yüzyılın sonlarına doğru başlayan bloklaşma 20. yüzyılın ilk çeyreğinde devâsa bir savaşa dönüştü. Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı'nın triumvirasının İttifak Devletleri ile İngiltere, Fransa, Rusya triumvirasının İtilâf Devletleri Ağustos 1914'te dünya tarihinde görülmemiş bir Harb-i Umumi'ye girdiler. II. Abdülhamit'ten beri Almanlarla stratejik ortaklık içine giren Osmanlı'nın İttihatçı kadroları da geleneği bozmayarak Almanya'dan edinilen gemilerle Rusya'nın Kırım limanlarını bombalayarak hemen kavgaya katıldı. Savaşılan 11 cepheden biri olan Suriye ise Mısır (Kanal), Filistin, Irak ve Hicaz cephelerinin orta yerinde kalmıştı.

Kasım 1918'de burada IV. Ordu teşkil edilerek başına da Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya (Çukurova) bölgeleri Genel Valisi sıfatıyla İttihatçıların 3 önemli isminden biri kabul edilen Cemal Paşa getirildi. 3 yıllık Komutanlık ve Valilik görevi sırasında ilginç işlere imza atan Cemal Paşa, 1915 Şubatı'ndaki başarısız Süveyş Kanalı Seferi'nden sonra ihanete sert, sadâkate ise lütufkâr politikalarıyla yörede iz bırakmıştır. 19. yüzyılın 2'nci yarısından itibaren Halep'te, 20. yüzyıl başından itibaren de Bâb ve Menbiç kazalarında telgraf hizmeti sunan Osmanlı'nın Halep'teki Posta ve Telgraf Merkezi binasını tamir ettiren Paşa, park yapımından türbelerin restorasyonuna ve modern mektepler açmaktan gazete çıkarılmasına kadar pek çok bayındırlık işine imza attı. Özellikle bu sonuncusu yani eş-Şark Gazetesi İngilizler propagandasına karşı İslam Birliği'ni ve cihadı savunsa da yeterince başarılı olamadı. Savaş başlangıcında işletilmesine start verilen Halep Elektrik Dağıtım ve Elektrikli Tramvaylar tesisleri gibi alt yapı hizmetleri ise 'kime niyet, kime kismet' tamamlamasına acı bir misal oldu.⁹⁴

⁹¹ Kiremit, *a.g.t.*, s. 266-269; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 57; Buzpınar, "a.g.md.", s. 118.

⁹² Abdulhalik Bakır - Süleyman Pekin, "Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 1, Bilecik 2018, s. 64-117; Bakır - Pekin, "Ana Hatlarıyla Türkmen Şehri Telafer'in Tarihsel Geçmişi", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: III, S: 1, Bilecik, Haziran 2019, s. 10-51.

⁹³ İngiltere ile Fransa arasındaki Yüzyıl Savaşları 1337-1453 arasında ve aslında 116 yıl sürmüştü. Yine aynı ülkelerin 1914'te başlattığı ve dolayısıyla devir daim ettirdiği, Ortadoğu'yu da sürekli bir ateş çemberine çeviren bu uzayıp duran kavga dönemi bugün itibarıyla 105'nci yılında; en azından egale için 11 yılımız daha var.)

⁹⁴ Özgür Erdem, "Birinci Dünya Savaşı'nda Arap İhaneti ve Suriye'nin Kuruluşu", *İleri Dergisi*, S: 54-55, Temmuz-Aralık 2012, s. 37; Soy, "a.g.m.", s. 188; Koltuk vd., *a.g.e.*, s. 69; M. Talha Çiçek,

Fransa ile İngiltere'nin giderayak dışişleri diplomatları düzeyinde yaptıkları gizli görüşmeler (1915-1916) neticelendi ve Ortadoğu nüfuz bölgeleri olarak sömürgecilerce paylaşıldı. Sykes-Picot diye ünlenen anlaşma gereğince Halep, Lazkiye, Rakka yöresi de bütün Suriye, Lübnan, Kuzey Irak, İç-doğu ve Güneydoğu Anadolu'yla birlikte Fransız hegemonyasına bırakıldı. Bu arada İngilizlerin yemlediği Şerif Hüseyin 1916 Haziran'ında ayaklandı, peşi sıra Arap yağmacıların demiryolu baskınları yaşandı. I. ve II. Gazze Taarruzu'nda başarılı olamayan İngilizler, bazı Arap kabilelerinin de desteğiyle üçüncü saldırıda başarılı oldular ve Kudüs'ün düşmesinin ardından Türk Ordusu kademeli olarak kuzeye doğru çekilmeye başladı.⁹⁵

Bu arada Cemal Paşa döneminde bugüne izleri kalan iki kalıcı iskân gerçekleştirildi. Bunlardan ilki İttihat ve Terakki Hükümeti'nin aldığı meşhur Tehcir Kararı ki Cemal Bey, Ermenilerin Suriye'nin doğusundaki Zor Sancağı'na sevkini yanlış bularak onların bir kısmının Halep'e yerleştirilmesini sağladı. Bu sayının 140-150 bin olduğu öngörülmektedir. İkinci olarak da devlet aleyhine faaliyetlerde bulunan ve ağırlıklı olarak Suriye ile Lübnan'daki Arap ailelerden 1.000 ilâ 2.000 kadarını Anadolu'daki Ankara, Konya, Bolu, Kastamonu, Eskişehir, Karesi, Aydın, Edirne, Kütahya, Sivas gibi yerlere naklettirmiştir.⁹⁶

Birkaç yıldır aynı anda birçok cephede savaşmaktan tükenen Osmanlı Orduları, Eylül 1918'de hücumla geçen İngiliz-Arap birlikleri karşısında Nablus'ta (Meggido) yenilince gerisi geldi ve sırasıyla Şam (1 Ekim), Beyrut (8 Ekim), Baalbek (9 Ekim), Humus (14 Ekim), Hama (19 Ekim) ve Lazkiye (20 Ekim) işgal edildi. Liman Von Sanders'tan komutanlığı devralan Mustafa Kemal Paşa önce İdlib-Bâb-Menbiç Hattı'nda ve Halep şehir merkezinde İngilizlerle Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın emrindeki isyancı Araplara direndiyse de şehir halkının bir bölümünün Aneze Bedevileriyle işbirliği yapması üzerine sonradan ordusunu Halep'in kuzeybatısına çekerek Afrin yakınlarındaki Katma'da (Haritan) hem düşmanı durdurdu hem de mütâreke sonrasının millî hududunu işaretlemiş oldu (26 Ekim 1918).⁹⁷ Zaten 4 gün sonra da Mondros imzalandı.

"Birinci Dünya Savaşında Suriye'de Panislamist Propaganda: Eş-Şark Gazetesi Örneği", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S: 17, Bahar 2018, s. 110; Bademci, *a.g.e.*, s. 124-125; "Osmanlı Belgelerinde Suriye", Haz.: Muzaffer Albayrak vd., İstanbul Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2013, s. 24 ve s. 222.

⁹⁵ Erendor, *a.g.e.*, s. 104-106; Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", *DİA*, C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 204-205; Soy, "a.g.m.", s. 188-189; Bademci, *a.g.e.*, s. 126-129; Çiçek, "a.g.m.", s. 42-50; Nevzat Artuç, "Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, Isparta 2005, s. 284-292.

⁹⁶ Artuç, *a.g.t.*, s. 268-269 ve 274-277; Bademci, *a.g.e.*, s. 132-133; Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2. bs., İstanbul 2002, s. 167-172.

⁹⁷ Erendor, *a.g.e.*, s. 106-109; Çiçek, "a.g.m.", s. 50-51; Enes Demir, "Arşiv Belgeleri Işığında Millî Mücadele Döneminde Halep ve Kuzeyi", *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi (20-24 Kasım 2017)*, İstanbul 2019, s. 297-298; Yazıcı, "a.g.md.", s. 247; Dağ, *a.g.e. (Halep)*, s. 57; Sinan Meydan, "Afrin'deki Atatürk", *Sözcü Gazetesi* - 9 Temmuz 2018 (Çevrimiçi) www.sozcu.com.tr/2018/yzarlar/sinan-meydan/afrende-ataturk-unutulan-katma-zaferi-2509788/, 28.06.2019; İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 81; Bademci, *a.g.e.*, s. 136.

Değerlendirme ve Sonuç

16. yüzyıl Tebriz-Türkmen ozanlarından Âşık Garib'in "İşte geldik gidiyoruz / Şen kalasın Halep şehri"⁹⁸ dizeleri ve 17. yüzyılın yine Türkmen kökenli meşhur Evliya Çelebi'sinin Haleb'üş-Şehba nitelemesi aslında Suriye'nin tüm kuzey bölgesi için bir güzelleme sayılmalıdır. Zira 45 asır önceki Ebla Krallığı ile 37 asır önceki Yamhad Krallığı Halep havalisinde devlet/medeniyet macerasının ne kadar derinlere kök saldığını göstermektedir. Sonrasında on kadar uygarlığa ev sahipliği yapan Suriye'nin kuzey toprakları, 7 asır gibi uzun bir zaman diliminde benimsenen Roma-Bizans kültür ve medeniyetini M.S. 7. asırdaki Arap hakimiyetiyle birlikte terk etmeye durmuştur. İslam yani Dört Halife, Emevî ve Abbasi dönemleri bölgenin bugünkü kimliğinin oluşmasında başat rol oynamışlardır. 9. yüzyılda başlayan ve 11. yüzyılda dalga dalga göçlerle küçüklü-büyük devlet organizasyonlarına dönüşerek bölgede kendini kabul ettiren Türk Kültürü de günümüzdeki kimliğin tamamlayıcısı hükmünde varlığını sürdürmektedir.

Büyük Selçuklularla yöreye kök salan Oğuz/Türkmen kimliği tüm Ortadoğu'da ve Anadolu'da devletleşmesini bildi. Türk devlet geleneğinden kaynaklanan ve ülke topraklarının hanedan mensuplarına tahsisi nedeniyle zamanla Selçuklu İmparatorluğu'nun alt dallarını oluşturan Suriye-Filistin Selçukluları, Anadolu Selçukluları gibi devletlerle ve onları takip eden Artuklu, Zengî, Eyyübi gibi devletler aynı kültürün taşıyıcısı oldular. Hatta 11. yüzyıl sonlarında başlayıp ta 13. yüzyıl sonlarına dek süren Haçlı Emperyalizmi ile 13. yüzyıl ortalarından başlayarak 14. yüzyılın ilk yarısına kadar süren Moğol Emperyalizmi'nin ortak tahribatı bile bu kimliğin ve kültürün varlığını yok edememiştir.

Halep Türkmenleri başlığıyla anılan bölgedeki Türk unsurları, Türk kökenli komutanlarca 'ordu-devlet' olarak kurulan ve 2,5 asırlık bir düzeni/statükoyu koruyup yaşatan Memlûk İmparatorluğu döneminde de konumlarını güçlendirerek var olmuşlardır. Yine bir Türk olan Timur'un sebep olduğu kısa süreli nekahet dönemine rağmen Türk kültürü ve devlet geleneği hem Memlûkler gibi kıdemli hem de birbirleriyle sürekli bir rekabet halinde bulunan Dulkadiroğlu, Ramazanoğlu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi daha genç devletlerle ve beyliklerle varlığını idame ettirmiştir. Zaman zaman bu çoklu rekabete Avrasya'nın yükselen yeni gücü olmaya duran Osmanlı da iştirak etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'na Yavuz Sultan Selim döneminde gücünün zirvesindeyken katılan Suriye'nin kuzeyi, 4 asırlık kesintisiz bir periyotta Türk/Türkmen kimliği ile Arap kimliğinin kimi zaman lehte kimi zaman aleyhte çokça münasebetine şahit olmuştur. Bölgeyi evvelâ Halep Eyaleti'yle yöneten Osmanlılar zaman içerisinde Rakka ve Trablusşam Eyaletlerini ihdas ederek yöredeki sancak ve kazaları bu idarî şemsiye içinde tutmuşlardır. Osmanlı asırları, ayrı dönemler içerisinde hem huzur ve refahın hem de iskân ve isyanların yaşandığı zamanlardır. Bunlara depremler ve salgın hastalıklar gibi felaketleri, coğrafi keşiflerle ve sanayi devrimiyle değişen ekonomik konjonk-

⁹⁸ "Halep Şehri (İşte Geldim)", (Çevrimiçi) <https://www.antoloji.com/halep-sehri-iste-geldim-siiri/>, 20.01.2020.

türü/gidişatı da eklersek özellikle son asrın kaotik/karmaşık ve değişken bir sürece sahne olduğunu belirtmemiz gerekir.

Daha 16. yüzyılda ticarî konsolosluklar vasıtasıyla bölgeyle alâkadar olmaya başlayan Avrupalı devletlerin ve özelde de İngilizlerle Fransızların 19. yüzyılda kazandıkları ticaretteki ayrıcalıklı konum; onlara ait şirketlerin ve misyoner teşkilatlarının da Halep, Şam, Beyrut gibi yerlere hususi ilgi göstermelerine zemin teşkil etmiştir. Ecnebilerin kurdukları matbaalarda basılan mevkutelerle ve yine onların kılavuzluğunda kurulan derneklerle gelişen/geliştirilen Arap milliyetçiliği kendi içinde mütenasip bir yapı göstermese de zamanın olaylar üzerinden akışı içerisinde üstte zikrolunan iki kimliğinin ayrışmasına sebep olmuştur. Tanzimat sonrasındaki 3 çeyrek asırlık süreçte alınan bütün tedbirler kanamayı durduramamış ve I. Dünya Savaşıyla birlikte de Osmanlı Devleti bu topraklardan çekilmek zorunda kalmıştır. Böylelikle 8,5 asırlık Türk idari geleneği de sonlanmıştır.

Yörenin çağdaş tarihi ayrıca bir makalede incelenmiş ve sonuç kısmında da çeşitli öneriler dile getirilmişti.⁹⁹ Bu çalışmada ise daha çok Suriye'nin kuzeyindeki Türkmen yerleşimlerinin modern zamanlar öncesindeki tarihi alt yapısı incelenmiştir. Eski çağlardan günümüze değin insan yerleşimine mekân olmuş ve uzun bir tarihsel süreçte farklı kimlik ve devletlere ev sahipliği yapmış bir bölge üzerine elbette çokça çalışma yapılacaktır. Bu aynı zamanda hem dönemlerin hem de gözlemlerin karşılaştırılması imkânını verecektir. Bu meyanda Türkiye Türkleri ve Suriye Türkmenlerinin yüzyıl önceki Kurtuluş Savaşı ile Misak-ı Milli heyecanlarından günümüz şartlarında dokuz yıldır süren Küresel Güçler imzalı İç Savaş serencamına değin konuların toplu değerlendirilmesinde fayda mülâhaza edilmektedir.

Yörede siyasî, dinî kimlik ve aidiyetlerin içiçe geçmişliği şu anki kaderi üzerinde de belirleyici unsurlardan biri olmayı sürdürmektedir. Son asırda iyiden iyiye baskılanan Türkmen kimliğinin yeniden kendi mecrasını bulmasında ve tarihi açıdan baskın/dominant bir karakter sergileyen Türk devlet geleneğinin bölgede tekrar konuşlanmasında bilgi stratejisinin büyük bir katkısı olacaktır. Bu bakımdan hem o köklü birikimi özümsemek hem de elde edilen verileri sosyo-kültürel reçetelere dönüştürmek oldukça önem arz ediyor. Kaderin sınırlar üzerinden oynadığı oyunlar her zaman vardı. Türkler adına bakacak olursak bugün aktörler değişmiş gibi gözükse de bu coğrafyanın ve coğrafyaya sahip çıkanların kaderi aynı gibi görünmektedir.

Kaynaklar

- 397 Numaralı Halep Livâsı Mufasssal Tahriir Defteri (943/1536) I, Haz.: A. Özkılıç, A. Coşkun, A. Sivridağ, M. Yüzbaşıoğlu, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2010.
- AGİRAKÇA, Ahmet: "Gassâniler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996.
- _____ : "Hümaraveyh b. Ahmed b. Tolun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998.
- _____ : "İhşidiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000.
- AKA, İsmail: "Timur", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012.

⁹⁹ Bakır - Pekin, "a.g.m." (Kuzey Suriye), s. 93-117 ve 118-122.

- _____ : *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- AKİS, Metin: "Kilis Sancağında Canbolat Oğulları Ailesinin Yönetimi", *SÜTAD Şehirlerin Sevdalı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Konya 2015.
- AKTEPE, Münir: "İpşir Mustafa Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000.
- ALPTEKİN, Coşkun: "Aksungur el-Porsuki", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989.
- ALTUN, Serap: *Halep'te Türkmen Yerleşimleri: Tarihi, Gelenekleri ve Günlük Yaşamları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.
- ARTUÇ, Nevzat: *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2005.
- AVCI, Casim: "Sugür", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009.
- AYAN, Ergin - ARNAK, Hülya: "İlhan Ekinci: Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: III, S: 11, Bahar 2010.
- AYAR, Mesut: *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005.
- AYCAN, İrfan: "Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- _____ : "Muâviye b. Ebû Süfyân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005.
- BADEMÇİ, Ali: *Suriye'de Türkmenler ve Bayır-Bucak*, Ötügen Neşriyat, 2. Basım, İstanbul 2014.
- BAKIR, Abdulhalik - PEKİN, Süleyman: "Ana Hatlarıyla Türkmen Şehri Telafer'in Tarihsel Geçmişi Üzerine Bir Değerlendirme", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: III, S: 1, Bilecik 2019.
- _____ : "Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 1, Bilecik 2018.
- _____ : "Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşimlerinin Çağdaş Tarihi ve Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C: CXXIII, S: 242, İstanbul, Eylül-Ekim 2019.
- BEKSAÇ, Engin: "Eyyübiler (II-Sanat)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995.
- BEZER, Gülay Ö.: "Rakka", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007.
- _____ : "Zengî, İmâdüddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013.
- _____ : "Zengiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013.
- BİLİNİR, Sedat: "Suriye Selçukluları Döneminde İki Kardeş Arasında Yaşanan Çekişmelerin Bölge Kaderine Etkileri (1094-1104)", *Asia Minor Studies*, C: IV, Ş: 7, Ocak 2016.
- BOA, *Yıldız Arşivi*, Kısım No: 18, Evrak No: 94/26.
- BOSTANCI, Işıl: *Halep Türkmenleri (Boy ve Oymaklar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.
- BUZPINAR, Ş. Tufan: "Kevâkibi, Abdurrahman b. Ahmed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002.
- CLEVELAND, William L.: *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev.: Mehmet Harmanacı), Agora Kitaplığı, İstanbul 2004.
- ÇAKAR, Enver: "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: XXII, S: 35, Ankara 2004.
- _____ : *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali: "Akkoyunlu-Karakoyunlu Mücadeleleri", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C: XXV, S: 3, Ankara 2005.
- ÇELİK, Aydın: "Fâtımiler Devletinde Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C: IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- CEVRİMİÇİ: <http://ansiklopedi.muslimcu.com>, <https://ar.m.wikipedia.org>, <https://e-tarih.org>, <https://osmanlica.ihya.org>, <https://tr.wiktionary.org>, www.antoloji.com, www.google.com, www.luggat.com, www.ramazanogullari.com, www.wikizero.com, www.yenisoz.com.tr
- ÇİÇEK, M. Talha: "Birinci Dünya Savaşında Suriye'de Panislamist Propaganda: Eş-Şark Gazetesi Örneği", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S: 1, 7 Bahar 2018.

COBANOĞLU, Ahmet V.: "Zengiler (II-Mimari)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013.

DAĞ, Ahmet Emin: *Emeviler'den Arap Baharına Halep Türkmenleri*, ORDAF Taşmektep Yayın Atölyesi, İstanbul 2015.

_____ : *Halep Türkmenleri (1918-2008)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

_____ : *Suriye (Bilad-i Şam'ın Hazin Öyküsü)*, İHH Yayınları, İstanbul 2004.

DEMİR, Enes: "Arşiv Belgeleri Işığında Milli Mücadele Döneminde Halep ve Kuzeyi", *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi (20-24 Kasım 2017)*, İstanbul 2019.

DEMİRCAN, Adnan: "Sâmiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009.

DEMİRCİ, Mustafa: "Sâmerrâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009.

DEMİRKOL, Kurtuluş: "Adana ve Kolera (1890-1895)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 56, Kütahya, Nisan 2018.

DUMAN, Ruhi: "Osmanlı Dönemi Liman Kentleri (2)", (Çevrimiçi) www.vda.org.tr/aylik-yazi/osmanli-donemi-liman-kentleri-2/70, 17.06.2019.

DÜNDAR, Fuat: *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2. bs., İstanbul 2002.

EDİBALI, Rahime: "Tarih Boyunca Halep", (Çevrimiçi) www.bayrakyayincilik.com/2016/12/15/tarih-, 16.06.2019.

EKİN, Ümit: "1822 Halep Antakya Depremi ve Bölgeye Etkileri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi KOCAV*, S: 17, İstanbul, Güz 2007.

ERDEM, Özgür: "Birinci Dünya Savaşı'nda Arap İhaneti ve Suriye'nin Kuruluşu", *İleri Dergisi*, S: 54-55, İstanbul, Temmuz-Aralık 2012.

ERENDOR, Metin: *Suriye ve Türkmenler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2016.

EVLYA CELEBİ: "Seyahatname", C: VIII, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, (Çevrimiçi) <http://arif-yilmaz.tripod.com/evliyacelebi.htm>, 19.06.2019.

GEYİKOĞLU, Hasan: "Moğollar'ın Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı", *AÜEF Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 52, Erzurum, Haziran 2014.

GÖK, H. İbrahim: "Türklerin Suriye'ye Girişi ve Süleymanşâh", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 36, Konya 2014.

GÖKHAN, İlyas: "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımi Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, Nevşehir 2013.

GÜLSOY, Ufuk - OCHSENWALD, William: "Hicaz Demiryolu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XVII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998.

GÜMÜŞSOY, Emine: "1860-1861 Cebeli Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y: 6, S: 12, Ankara, Ağustos 2008.

GÜNAY, Selçuk: "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması Ve Devletin Tedbirleri", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: XVII, S: 28, Ankara 1995.

GÜNEŞ, İbrahim: "Memlük Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XX, S: 2, Elazığ 2010.

HALAÇOĞLU, Yusuf: "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *TTK Belleteri*, C: LX, S: 227, Ankara, Nisan 1996.

HONİGMANN, Ernst - DARKOT, Besim: "Lâzkiye", *İslam Ansiklopedisi*, C: VII, MEB, İstanbul 1988.

İBNU'L-ADİM: "Artukluların Haleb'deki Hâkimiyeti (Zübdet'ül-Haleb)", (Çev.: Aydın Usta), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XXIII, S: 2, İzmir, Aralık 2008.

İLGÜREL, Mücteba: "Abaza Hasan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: I, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988.

_____ : "Köprülü Mehmed Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002.

İŞHAÇOĞLU, Ömer: *Suriye Tarihi (Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi ve Kültürel Hayat 1800-1918)*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2012.

KARAARSLAN, Nasuhi Ü.: "Hamdâniler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997.

KARACA, Ali: "Azmezâdeler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991.

KARAKOÇ, Fulya D.: "19. Yüzyıl Sonunda Halep'te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yönetim ve Konsolosluk Arasındaki İlişkiler", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y: 14, S: 24, Bursa 2013/1.

KARAKÖSE, Hasan: "Halep Vilâyet Nizamnâmesi 1865", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C: VIII, S: 29, Eylül 2017.

_____ : "Halep'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (USAD)*, C: X, S: 51, Ağustos 2017.

- _____ : "Tanzimat'a Tepki Olarak Ortaya Çıkan Halep Olayı (1850)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: X, S: 53, 2017.
- KARAL, Enver Ziya: "Zarif Paşa'nın Hatıratı 1816-1862", *Belleten*, C: 4, S: 16, Ankara, 1940 I. Teşrin.
- _____ : *Osmanlı Tarihi, (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918)*, C: IX, TTK, Ankara 1996.
- KÖK, Bahattin: "Nüreddin Zengi, Mahmud", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007.
- KİREMİT, İlker: *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- KURT, Yılmaz: "Ramazanoğulları Beyliği", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KUŞÇU, Ayşe D.: "Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti", *Akademik Ortadoğu*, C: I, S: 1, 2006.
- KUTLUOĞLU, M. Hanefi - GÜLSOY, Ufuk: "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002.
- KÜÇÜK, Cevdet: "Sykes-Picot Antlaşması", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010.
- MASTERS, Bruce: "Halep II", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997.
- MERÇİL, Erdoğan: "Mirdâsiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2005.
- MEYDAN, Sinan: "Afrin'deki Atatürk", *Sözcü Gazetesi* - 9 Temmuz 2018, (Çevrimiçi) www.sozcu.com.tr/2018/yazarlar/sinan-meydan/afrindeki-ataturk-unutulan-katma-zaferi-2509788/, 28.06.2019.
- OCAK, A. Yaşar: "Babailik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991.
- ORHONLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.
- Osmanlı Belgelerinde Halep*, Haz.: N. Koltuk - S.A. Sağlamçubukçu, D. Alıkcı - M. Topal - M. Öztürk, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2018.
- Osmanlı Belgelerinde Suriye*, Haz.: M. Albayrak, K. Şeker, K. Gurulcan, U. Demirbaş, A. Sivridağ, Y. Karaca, E. Kirca, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2013.
- Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Haz.: C. Eroğlu, M. Babuçoğlu, M. Köçer, ORSAM Kitapları, Ankara 2012.
- ÖĞÜT, Tahir - KÜÇÜK, Nihat: "18. Yüzyılda Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, Y: 7, S: 12, Kilis, Mayıs 2015.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtını Faaliyetleri", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S: 12, İstanbul, Eylül 2002.
- _____ : "el-Melikü'z-Zâhir, Gâzi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G.: "Mâverâünnehir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003.
- ÖZKUYUMCU, Nadir: "Tolunoğulları", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012.
- ÖZTÜRK, Mustafa: "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S: 8, Ankara 1997.
- PAMUKÇU, Ekrem: *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994.
- REİS, Murat: "Tarih Boyunca 'veba - Taun'", *Yaklaşan Saat*, Ocak 2001 (Çevrimiçi) www.yaklasansaat.com/eski_kavimler/yaklasansaat/tarih-boyunca-veba-taun.asp 20.01.2019.
- SAMİ, Şemseddin: *Kâmus-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- SAUVAGET, Jean: "Halep", *İslam Ansiklopedisi*, C: 5-I, MEB, İstanbul 1988.
- SEVİM, Ali: *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- _____ : "Süleyman Şah I", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010.
- SEYYİD, Eymen F.: "Fâtımiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995.
- SEZEN, Tahir: *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.
- SOY, H. Bayram: "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilgi (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, S: 30, Yaz 2004.
- SÜMER, Faruk: "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S: I, TTK, Ankara 1969.
- _____ : "Akkoyunlular", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: II, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989.
- _____ : "Karakoyunlular", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001.

- _____ : “Karamanoğulları”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001.
- _____ : *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 5. bs., İstanbul 1999.
- _____ : “Ramazanoğulları”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007.
- ŞAHİN, İlhan: “XVI. Asırda Halep Türkmenleri”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi - Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, S: 12, İstanbul 1981-82.
- ŞEŞEN, Ramazan: “Eyyübiler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995.
- _____ : “Selâhaddin-i Eyyübi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009.
- TAŞKESER, Hamza: “Birecik-Bağdat-Basra Nehir Yolu”, (Çevrimiçi) www.ciftlikdergisi.com.tr/birecik-bagdat-basra-nehir-yolu.html, 21.06.2019.
- TOKUŞ, Ömer: “Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu’da Moğol Noyanlarının İsyancıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C: CXVII, S. 230, Eylül-Ekim 2017.
- _____ : *Hamdaniler (Siyasi, İçtimai, İlmî Ve Kültürel Hayat)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006.
- TOMAR, Cengiz: “Şam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010.
- TURAN, Osman: *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, 12. bs., İstanbul 2013.
- UMAR, Ömer O.: “Suriye Türkleri”, (Çevrimiçi) www.suriyeliturkmenler.com/suriye-turkleri/, 04.06.2019.
- _____ : “Suriye Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi (Türk Dünyası)*, C: 20, Ankara 2002.
- USTA, Aydın: “Üsrüşene”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XLII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H.: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yayınları, 3. bs., Ankara 1988.
- YAZICI, Talib: “Halep I”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997.
- YAZILITAŞ, Nihat: “Fatmî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 18, Konya, Aralık 2005.
- YILDIZ, Hakkı D.: “Ahmed b. Tolun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989.
- _____ : “Avâsım”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991.
- YILMAZ, H. Kâmil: *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, Erkam Yayınları, 4. bs., İstanbul 1990.
- YILMAZ, Salih: “Türklerin Araplarla İlk Münasebetleri ve Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci”, *Uluslararası Türk-Arap Müsterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ürdün Üniversitesi), Yunus Emre Enstitüsü, Amman 2014.
- YINANÇ, Mükrimin H.: “Akkoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*, C: I, MEB, İstanbul 1998.
- YINANÇ, Refet: “Dulkadiroğulları”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994.
- YİĞİT, Fatma A.: “Osmanlı-Memlûk Mücadelesinde Beş Yıl Savaşları”, *Timurlu Tarihinin Adanmış Bir Ömür - 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan*, Ed.: Musa Ş. Yüksel, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017.
- YİĞİT, İsmail: “Memlûkler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004.
- YINANÇ, Refet: *Dulkadir Beyliği*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- YUVALI, Abdülkadir: “Gazân Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996.
- _____ : “Hülâgü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998.
- YÜKSEL, Musa Ş. (Editör): *Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017.
- YÜREKLİ, Tülay: “Büyük Selçuklular ve Zengiler Döneminde Irak’ın Kuzeyinde Türk Varlığı”, *Uluslararası Tarih ve Günümüzde Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-Iran-Suriye) Sempozyumu*, Bilecik 2016.
- ZEYREK, Suat: “II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: VI, S: 2, Bahar 2013.